

TEKSTID JA TAUSTAD IV

Tekstiliigivaatlusi

TEKSTID JA TAUSTAD IV

Tekstiliigivaatlusi

TEKSTID JA TAUSTAD IV

Tekstiliigivaatlusi

Toimetaja Reet Kasik

Artiklikogumiku väljaandmist on rahaliselt toetanud Eesti Teadusfond (grant nr 6236 “Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaalkultuurilised taustad”).

Autoriõigus Tartu Ülikool, 2005

ISSN 1406–0183

ISBN 9949–11–211–7

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

Reet Kasik <i>Tekstiuurimine Tartu ülikoolis</i>	7
Katre Kasemets <i>Retsensiooni retoorika: algused</i>	18
Krista Kerge <i>Viga ja loovus tekstis. Sõnaloomes ja loov sõnakasutus ajakirjanduslikus essees</i>	37
Kersti Lepajõe <i>Riigikirjandite alustamise retoorilisi võtteid</i>	53
Helin Puksand <i>Terminoloogia õpikutes</i>	68
Kerli Puna <i>mees- ja nais-arguliste liitsõnade kasutuse dünaamika</i>	82
Kathy Sarapuu <i>Ajalehe juhtkiri õpetajana</i>	100

TEKSTIUURIMINE TARTU ÜLIKOOLIS

Reet Kasik

Tartu Ülikool

Käesolev kogumik "Tekstid ja taustad IV" sisaldab artikleid, mille ühiseks katustelemaks on "Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaalkultuurilised taustad" Alates 2005. aasta algusest toetab teemat ka Eesti Teadusfond (grant nr 6236). See teema on jätkuks aastatel 2001–2004 toetatud ETF grandile nr 4888 "Lingvistiline tekstianalüüs" Teemat täidetakse Tartu Ülikoolis, aga esimesest temaatilisest konverentsist (Tekstipäev 2001) ja artiklikogumikust alates alates on tehtud koostööd Tallinna Pedagoogikaülikooliga (nüüd Tallinna Ülikool). Seoses projekti "Lingvistiline tekstianalüüs" lõppemisega on kohane teha kokkuvõtte teema raames nelja aasta jooksul tehtud tööst, analüüsitud materjalidest ning kesketest tulemustest ja järeldustest.

Kaasaegses ühiskonnas ei õnnestu kellelgi vältida (meedia)tekste ega suhet nendega. Tekstid ümbritsevad meid, nendega tekib suhe, need tuleb vastu võtta, kujundada nende kohta arvamus. Infoühiskonnas on endisest tähtsam suuta eristada olulist informatsiooni vähemolulisest ning õppida avama tekstide mitmetahulisi ja mitme mõõtmelisi tähendusi.

Eri tüüpi tekstide keelekasutuse analüüs on oluline osa sotsiaalsete ja kultuuriliste muutusprotsesside uurimisest. Projekti "Lingvistiline tekstianalüüs" raames on analüüsitud ja kirjeldatud mitme valdkonna tekste – vaatluse all on olnud ajakirjanduse uudistekstid, arvamustekstid, ametkondlikud tekstid, reklaamtekstid, veebikeskustelud ja koolitekstid. Projekti üheks eesmärgiks oligi uurida eri eesmärkidel koostatud tekste ja leida tunnuseid, mille poolest tekstid üksteisest erinevad. On otstarbekas eristada ühelt poolt niisuguseid keelevariante, mis moodustavad igaüks tervikliku keele-

süsteemi oma sõnavara ja grammatikaga (murded, kõnekeel(ed), slängid), ja teiselt poolt funktsionaalseid keelevariante, mis ei erine üksteisest niivõrd sõnavaraliselt või grammatiliselt, kuivõrd tekstiliselt. Autor kasutab keelt oma eesmärkide saavutamiseks valikuliselt. Sõnade, lausestruktuuride ja teksti retooriliste süsteemide valikuga loob autor teatud tunnustega teksti. Tekstilingvistikas räägitakse tekstitüüpidest, mis erinevalt kultuurisidusatest tekstiliikidest on põhimõtteliselt universaalsed, peegeldades kognitiivseid tegevusmalle ja suhtlemise argikogemust. Võrdlemisi levinud on nt saksa tekstilingvisti Egon Werlichi (1976) viisikjaotus deskriptiivseks, narratiivseks, ekspositoorseks, argumentatiivseks ja instruktiivseks tekstitüübiks. Sellest eristatakse tekstiliike, mis kujutavad endast mingis mõttes keelekasutusnorme, teatud olukorras ja kontekstis ajaloolis-kultuuriliselt välja kujunenud, seega kultuurisidusaid keelekasutusviise, harjumusi, tavasid. Tekstiliike nimetatakse ka žanriteks või funktsionaalstiilideks, aga üha sagedamini on (väljaspool kirjandusteadust) hakatud kasutama kõige üldistavama sisuga terminit tekstiliik. Žanri ehk tekstiliigi tunnustena on eri autorid kõige sagedamini rõhutanud eesmärki: žanr on ühiste kommunikatiivsete eesmärkidega tekstikogum (Swales 1990: 40), või kommunikatiivne sündmus, mille puhul kollektiivi liikmed mõistavad ühtemoodi samasse liiki kuuluvate tekstide kommunikatiivseid eesmarke (Bhatia 1993: 13). Esile on tõstetud ka tekstiliigiomaseid obligatoorseid struktuurielemente (Hasan 1985). Norman Fairclough (1997) on rõhutanud, et tekstiliik (žanr) on teatud sotsiaalsete tavade (harjumustega) seotud keelekasutusviis. Eggins ja Martin (1997) eristavad žanri ja registrit just selle järgi, et registri valik on seotud konkreetse keelekasutussituatsiooniga, tekstiliik ehk žanr on seotud aga kogu keelekollektiivi ajalooliselt väljakujunenud ootuste ja ettekujutustega, kuidas mingitest asjadest on tavaks rääkida-kirjutada.

Uurimisprojekti "Lingvistiline tekstianalüüs" raames pöörati kõige suuremat tähelepanu ajakirjanduskeelele (eraldi uudistekstidele ja arvamustekstidele) ning ametkondlikule (õiguse ja halduse) keelele, aga projektiga liitunud uurijate erihuvidest lähtudes valiti võrdlusmaterjaliks poliitilised tekstid, reklaamtekstid, Interneti veebitekstid ja õpilastekstid (riigieksamikirjandid). Samade teksti-

liikide uurimist jätkatakse süvendatult ka uues projektis. Juurde on tulnud õpikuteksid. Poliitilised ja reklaamtekstid pakuvad huvi oma väga tiheda seose tõttu meediaga, veebivestlused äratasid tähelepanu kui kontrollimatud ja anonüümsed ning seetõttu sotsiaalkultuuri- listest konventsioonidest eeldatavasti vabad tekstid, riigieksami- kirjandid hõlmati projekti eeskätt pedagoogilise eesmärgiga – kuna tänapäeva ühiskond on arenenud ja areneb suunas, kus nii töö kui ka tööväline elu on üha rohkem läbi põimunud eri tüüpi tekstidega, sisaldades lugemist, kirjutamist, nõupidamisi, refereerimist jne, siis on oluline, millised on õpilaste tekstuaalsed võimed ja oskused kooli lõpetades. Õpikutekste jälgitakse eelkõige rakenduslikust aspektist, seoses arusaadavuse ja loetavusega.

Teadustöö teoreetiliseks raamistikuks on olnud kriitiline teksti- ja diskursuseanalüüs (N. Fairclough, R. Fowler jt), metoodiliseks aluseks funktsionaalne grammatika ja arusaam tekstist kui keeleliste valikute kogumist (M.A.K.Halliday). Eesmärgiks on selgitada, kuidas tekstid konstrueerivad tähendusi ja milliseid tähendusi uuritava- tesse tekstidesse sel viisil kodeeritakse. Norman Fairclough' järgi tähendab analüüsi kriitilisus selle arvestamist, et sotsiaalne käitu- mine ja keelekasutusviisid on seotud põhjuse ja tagajärje suhetega. Keelekasutus sõltub kontekstist ja samas mõjutab konteksti, kus- juures konteksti mõistetakse mitte üksnes keelelise, vaid ka sotsio- kultuurilise ümbrusena. Seetõttu on kriitilist diskursuseanalüüsi peetud sageli pigem ühiskonnateaduste kui lingvistika valdkonda kuuluvaks teooriaks. Analüüsis pööratakse küll tähelepanu tekstide mikrostruktuurile, aga eeskätt kui vahendile pääsemaks eesmärgile, milleks enamasti on konkreetsetest tekstidest vastu peegelduv laiem kontekst – tegevused ja käitumine, ühiskonna sotsiaalkultuurilised suhted. Norman Fairclough, tänapäeva kõike tuntum kriitilise teksti- analüüsi teoreetik ja õpetaja, jagab praktilise teksti- või diskursuse- analüüsi etappideks. Teksti kirjeldamine sisaldab keelejoonte ana- lüüsi, tõlgendamisel käsitletakse teksti ja suhtlussituatsiooni suhet ja seletamisel paigutatakse tekst ja suhtlus ühiskondlikku ja kultuurilisse konteksti (Fairclough 1997).

Lingvistilise suunitlusega tekstiuurijate fookuses on tekst ise, selle omadused, tunnused ja liigid. Kui kriitilise diskursuseanalüüsi põhieesmärk on selgitada, milliseid tähendusi keele abil konstruee-

ritakse ja kinnistatakse ja kuidas see mõjutab ühiskonda, siis lingvistilise tekstianalüüsi eesmärk on välja selgitada, kuidas keelevahenditega neid tähendusi luuakse, kuidas keel töötab, kui ta neid tähendusi loob.

Projekti “Lingvistiline tekstianalüüs” raames uuriti **ajakirjanduskeelt** mitmest aspektist. Üks valdkond oli meediakeele üldseisund ja selle muutumine viimastel aastakümnetel. Siia kuulub mitmeid võrdlevaid uurimusi ajalehe sõnavara, lausestuse ja tekstimoodustuse kohta eri aastakümnetel ja eri väljaannetes, samuti eesti ja soome meediatekstide võrdlusandmeid (Kasik 2004b, 2002d, 2003a, 2003b, 2003c, 2004d). Teine valdkond oli uudistekstide lausestus, tekstistruktuur ja tähenduste kujundamine (Kasik 2004a, 2002c, 2003b, Kukk 2001b). Tulemustest väärib esiletõstmist tähelepanek, et uudised on muutunud süntaktiliselt keerukamaks (vt ka Kerge 2003), sündmus- ja tegevusuudised on üha rohkem ruumi andnud tekstipõhiste uudistele (mida keegi ütles) ja uudiste ning arvamustekstide erinevus on vähenenud, sest informatsiooni valiku ja paigutusega kujundatakse uudiste hoiakuid. Meedia arvamustekstide ja juhtkirjade analüüsis (Kasik 2004c, Kukk 2001b, Kuldnohk 2004, Sarapuu 2003, Sarapuu 2004) on analüüsitud arvamustekstides kasutatavat argumentatsiooni ning selgitatud, kuidas kasutatakse erinevaid modaalsuse väljendamise vahendeid ja milliseid hoiakuid ja väärtusi arvamustekstid keelevahenditega konstrueerivad. Mõneti on vaadeldud sooaspekti meedias (Olt 2004a, 2004b), mis liitub sama aspekti uurimisega reklaamtekstides.

Üks uurimisvaldkond oli **õiguse ja halduse keele** üldseisund. Ametkondlikud tekstid peavad olema kergesti ja ühemõtteliselt arusaadavad. Uuriti tekstide arusaadavust mõjutavaid tegureid ja esitati soovitusi hea ning arusaadava ametkondliku teksti koostamiseks (Kukk 2003b, 2004).

Ametkondlike tekstide analüüsil keskenduti põhiliselt järgmistele küsimusele:

- (a) Tekstide intertekstuaalsus. Kirjutatud ametikeelele on tüüpiline, et tegelikkust konstrueeritakse teiste tekstide ja diskursuste abiga. Ametkondlikud tekstid moodustuvad suures osas teistest tekstidest. See väljendub viidete, tsitaatide, refereerimise, kohandamise jne vormis (Kukk 2002).

- (b) Tekstide konventsionaalsus. Ametlikud tekstid vastavad paljudele sisulistele ja vormilistele klišeedele. Konventsioonid hõlmavad nii kogu dokumendi struktuuri, lõike, lauseid, pealkirju kui ka väljendeid ja sõnavalikuid. Selgitati konkreetsete tekstide näitel, millised konventsioonid ja mis põhjustel on ametkondlikus keelekasutuses eelistatavad ning kuidas sellised konventsioonid mõjutavad ametkondlike tekstide koostamist ja sisu (Kukk 2003a).

Internetis levivaid vestlustekste uuriti kahest aspektist. Ühelt poolt selgitati, mille poolest Interneti keelekasutus erineb tüüpilistest kirjutatud tekstidest ja teiselt poolt keskenduti osalejate rollide ja identiteetide kujundamise keeleliste vahenditele. Pöörati tähelepanu sellele, et Internetis leviv keel kujutab endast omapärast sümbioosi suulise ja kirjaliku keelekasutuse tavadest ja vormidest. Teiselt poolt vaadeldi, kuidas võrguveestluse anonüümsus tugevdab tekstide modaalsust ja kujundab osavõtjatele kindlad ja selgete piiridega interpersonaalsed rollid ja identiteedid. Pöörati tähelepanu ka sellele, kuidas erinevad osalejate endale kujundatud rollid ja teiste kommentaatorite poolt nendele kujundatud identiteedid. Üksikasjalikult uuriti, milliste keeleliste võtete ja vahenditega interpersonaalseid suhteid konstrueeritakse (Kuldnokk 2002a, 2002b, 2002c, 2003; Kukk 2001c). Sellel teemal valmis 2002. aastal Karen Kuldnoka magistritöö.

Reklaamtekste analüüsid on selgitatud reklaamikeele kui tekstiliigi iseärasusi struktuurilisel, tekstuaalsel ja diskursiivsel tasandil (Kasik 2001). Reklaamis kasutatavate keelevahendite kvantitatiivsel analüüsil saadud andmeid on võrreldud teiste keelte reklaamide ja eesti keele teiste tekstiliikide andmetega. Tekstuaalsel tasandil on vaadeldud reklaami struktuuri seost selle pragmaatiliste eesmärkidega ning instruktiivse ja argumenteeriva tekstitüübi keelelisi tunnuseid reklaamis. Diskursuse tasandil on vaadeldud reklaami kui kommunikatsiooniakti, saatja ja sihtrühma väljendamise keelelisi vahendeid ja argumenteerimisvõtteid ning reklaamides kasutatavaid intertekstuaalseid viiteid.

Teine aspekt, mida reklaamtekstides on uuritud, on reklaamide väärtusdiskursused, meeste ja naistele suunatud reklaamides esile-

tõstetavate väärtuste erinevus ning mehe ja naise erinevad rollid reklaamides (Vadi 2002a, 2002b, 2003a, 2003b).

Riigikirjandite tekste analüüsid (Lepajõe 2002a, 2002b, 2003a, 2003b, 2004a, 2004b), pööрати eritähelepanu sellele, kuidas õpilased tajuvad teksti kui tervikut, kuivõrd nad tunnevad tekstimoodustamise keelelisi vahendeid ja oskavad neid kasutada. Lähemalt on analüüsitud järgmisi tekstitunnuseid:

- (a) Tekstisidusus, s.t tekstiosade vormiline seotus (koherents, kohesioon, eri tekstisidususvõtete kasutamine, makropropositioonide analüüs)
- (b) Temaatiline liigendus (teema-reema analüüs) ja teksti informatiivne struktuur.
- (c) Intertekstuaalsus. On analüüsitud kirjandites esinevaid viiteid, tsiteerimist ja refereerimist. Samuti on analüüsitud isikudeiksis kasutamise põhjal, kuidas õpilased kirjutavad ennast tekstide osaliseks ja kuidas nad identifitseerivad end erinevate rühmade ja rollidega (meie).

Kirjanditekste analüüsil on pööratud suurt tähelepanu ka rakenduslikule aspektile, kuidas parandada ja korraldada tekstiõpetust koolis, ning kirjutatud vastavaid artikleid haridusteemalistesse väljaannetesse.

Poliitilise teksti tunnuseid on käsitletud kolmes artiklis. On tutvustatud poliitilise teksti üldtunnuseid (Kukk 2001a) ning analüüsitud lähemalt kahe poliitilise teema käsitlemist ajakirjanduses. Põhjalikult on uuritud rahvuspoliitika käsitlemist, eriti rahvuspoliitika osalisi, nende representeerimist ja rolle meediatekstides (Kukk 2001b) ning teiseks valimistulemuste esitamisel eesti ja soome ajalehtedes kasutatud valikuid ja tekstistrateegiaid (Kasik 2004a).

Uurimise käigus peeti oluliseks ka tekstianalüüsi rakenduslikku, st **keelekorralduslikku ja tekstihooldelist aspekti**. On osutatud, kuidas tekstianalüüs on rakendatav keelehooldes taustateooriana ja tekstihoole on keelehooldes loomulik osa, millele seni on suhteliselt vähem tähelepanu pööratud (Kasik 2002a). On toodud esile tekstitunnuseid, millele teksti koostamise või toimetamise käigus tähelepanu pöörata: kas tekstides esitatav maailm on konkreetne ja selge või abstraktne ja ähmane, kas selles maailmas tegutsevad konkreetsed isikud või on see iseenesest toimuvate asjade maailm,

kas seal tegutsevad üksikisikud või massid ja hulgad, milliseid tegevusi ja protsesse tekstides esitatavad inimesed teevad jne. Detailsemalt on nendest aspektidest analüüsitud ajakirjanduskeelt (Kasik 2003a, 2003c) ning õigus- ja halduskeelt (Kasik 2004e, Kukk 2004).

Lisaks viidatud artiklitele on uurimisgrupi liikmed pidanud hulgaliselt ettekandeid, seminare ja õppepäevi, kus on esitatud tesktihooldelaseid nõuandeid ja õpetusi. Teksianalüüsi teemal on kaitsstud projekti jooksul Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnas 15 bakalaureusetööd (juhendajad Reet Kasik ja Kersti Lepajõe) ja kolm magistritööd. Ülikoolis on laiendatud kirjaliku ja suulise väljenduse õpetust teistesse osakondadesse ja teaduskondadesse ning on suurendatud tekstiõpetuse ja eri allkeelte (tarbekeel, reklaamikeel, teaduskeel) käsitlemise osa nende kursuste õppekavades.

2005. aastast alustatud uus teema “Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaalkultuurilised taustad” (2005–2008) keskendub eeskätt meediatekstidele, kuid võrdlusmaterjalina jätkatakse ka teist liiki tekstide eritlemist. Siinses kogumikus ilmuvad teema uurimisse kaasatud teadlaste esimese tööaasta tulemused. Kaasatud on traditsiooniliselt ka TLÜ tekstiuurijad. Üks uurimiseesmärke on analüüsida ja võrrelda eri tekstiliikide iseloomulikke strateegiaid, makrostruktuure ja intertekstuaalsust. Siinses kogumikus avaldatav **Katre Kasemetsa** (TLÜ) artikkel vaatleb ajalehes avaldatud teatriretsensioonide algusi keele metafunktsioonide järgi, eristades temaatilisi, intertekstuaalseid ja interpersonaalseid algusi. Head võrdlust pakub **Kersti Lepajõe** (TÜ) artikkel, kus saadakse riigieksamikirjandite algusi analüüsides hoopis teistsugused tulemused. Kooli-tekstide analüüsi valdkonda jääb ka **Helin Puksandi** (TLÜ) artikkel, mis võrdleb erialaterminite hulka ja esitusmetoodikat põhikooli eri õppeainete õpikutes.

Sõnavara on huviobjektiks ka **Krista Kerge** (TLÜ) artiklis, kus vaadeldakse sõnaloomet ja loomungulist sõnakasutust ajakirjanduslikes esseedes. **Kathy Sarapuu** (TÜ) jätkab eelmistes artiklites alustatud juhtkirjade analüüsimist, keskendudes keelevahenditele ja valikutele, millega juhtkirja kirjutaja kujundab ja tõstab esile enda õpetaja rolli. **Kerli Puna** (TÜ) jälgib soolise tähendusega sõnavara kasutust ja muutumist 20. sajandi ajakirjandustekstides.

KIRJANDUS

- Bhatia, Vijay 1993.** Analysing genre. Language use in professional settings. London: Longman.
- Eggins, Susanne & J. R. Martin 1997.** Genres and registers discourse. – T. A. van Dijk (ed). Discourse as structure and process. London: Sage. 230–256.
- Fairclough, Norman 1997.** Miten media puhuu. Tampere: Vastapaino.
- Kasik, Reet 2001.** Reklaamikeel tekstiliigina. – Tiit Hennoste (toim). Eesti keele allkeeled. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikool. 111 – 128.
- Kasik, Reet 2002a** Tekstianalüüs ja tekstihoole. – Keel ja Kirjandus 7, 457–464.
- Kasik, Reet 2002b.** Lingvistiline tekstianalüüs. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. (TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu: Tartu Ülikool. 74–89.
- Kasik, Reet 2002c.** Uudiste süntaks – Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. (TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.) Tartu: Tartu Ülikool. 200–219.
- Kasik, Reet 2002d.** Mediakieli muutuu – uutinen tekstinä. – XXIX Kielitieteen päivät Helsingissä 3.–4.5.2002. Esitelmien tiivistelmät. Helsinki: Helsingin Yliopisto. 40.
- Kasik, Reet 2003a.** Ajalehe keele analüüs. – Haridus 5, 22–24.
- Kasik, Reet 2003b.** Uudistekstide hoiakud. – Reet Kasik (toim), Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 26.) Tartu: Tartu Ülikool. 44–58.
- Kasik, Reet 2003c.** Ajakirjanduskeel. – Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. (TPÜ eesti filoloogia osakonna toimetised 4.) Tallinn: TPÜ Kirjastus. 118–148.
- Kasik, Reet 2004a.** Valimiskeel. – Lähivertailuja 14. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 23.) Oulu. 20–27.
- Kasik, Reet 2004b.** Viron lehtikieli 2000-luvulla. – VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielinä. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.) Oulu. 11–20.
- Kasik, Reet 2004c.** Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Ühe intervjuu analüüs. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: TÜ Kirjastus. 33–50.
- Kasik, Reet 2004d.** Muutuv meedia – muutuv keel – Oma Keel 2, 5–15.

- Kasik, Reet 2004e.** Teksti sisu ja vorm. – Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Justiitsministeerium. 11–22.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kukk, Inga 2001a.** Poliitilise teksti tunnused ja analüüsivõimalused. – Tiit Hennoste (toim). Eesti keele allkeeled. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikool. 128–138.
- Kukk, Inga 2001b.** Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides – kriitiline tekstianalüüs. – Reet Kasik (toim). Keele kannul. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu: Tartu Ülikool. 146 – 165.
- Kukk, Inga 2001c.** Elektrooniline õigekirjareform. – Oma Keel 2.
- Kukk, Inga 2002.** Blankett suhtluses. – Reet Kasik (toim), Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kukk, Inga 2003a.** Asutus suhtleb kodanikuga. Teabenõuete ja vastuste analüüs. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II Tekstianalüüsi vaatepunkte. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 26.) Tartu: Tartu Ülikool. 90–101.
- Kukk, Inga 2003b.** Kas paragrahv parandab? Õiguse ja halduse keele õiguslik regulatsioon. – Õiguskeel 3, 3–9.
- Kukk, Inga 2004.** Õiguse ja halduse keel. – Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. (TPÜ eesti filoloogia osakonna toimetised 4.) Tallinn: TPÜ Kirjastus. 96–117.
- Kuldnohk, Karen 2002a.** Interpersonaalseid suhteid kujundavad tegurid võrguvestluses. – Reet Kasik (toim), Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu 2002. 64–87.
- Kuldnohk, Karen 2002b.** Küsimused võrguvestluses. – I kansainvälinen VIRSU-konferenssi. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari 26.-27.4.2002. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Kuldnohk, Karen 2002c.** Interpersonaalsete suhete kujunemine Interneti-diskursuses. – Keel ja Kirjandus 4, 263–269.
- Kuldnohk, Karen 2003.** Küsimused interpersonaalsete suhete väljendajana võrguvestluses. – P Muikku-Werner, H. Remes (toim). VIRSU: Viro ja suomi: kohdekielel kontrastissa. Joensuu: Joensuun yliopisto. 225–236.
- Kuldnohk, Karen 2004.** Iraagi sõda kajastav diskussioon ajalehes Postimees. – KVÜÖA toimetised 3. Tartu. 66–82.
- Lepajõe, Kersti 2002a.** Argumenteerimisoskusest eksamikirjandite põhjal. – Keel ja Kirjandus 4, 269–275.

- Lepajõe, Kersti 2002b.** Kirjand kui tekst: infostruktuur. – Reet Kasik (toim), Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikool. 88–101.
- Lepajõe, Kersti 2003a.** Intertextual relations in student texts. – XXX kielitieteen päivät Joensuussa 15.–16. toukokuuta 2003. Esitelmien tiivistelmät. Joensuun yliopisto.
- Lepajõe, Kersti 2003b.** Intertekstuaalsed suhted õpilastekstides. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 26.) Tartu: Tartu Ülikool. 102–115.
- Lepajõe, Kersti 2004a.** Intertextual relations in student texts; A quantitative analysis of estonian high school matriculation examination essays. – Marja Nenonen (ed). Papers from the 30th conference in linguistics Joensuu, May 15–16, 2003. Studies in Languages, University of Joensuu 39. 93–100.
- Lepajõe, Kersti 2004b.** Isikudeiksis õpilastekstides. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: TÜ Kirjastus. 74–90.
- Olt, Kerli 2004a.** Mees ja naine sõnaraamatutes. – Ariande Lõng 1–2.
- Olt, Kerli 2004b.** Sooliselt markeeritud sõnavara trükiajakirjanduses. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: TÜ Kirjastus 2004: 90–107
- Sarapuu, Kathy 2003.** Konditsionaali modaalsed funktsioonid juhtkirjades. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 26.) Tartu: Tartu Ülikool. 136–149.
- Sarapuu, Kathy 2004.** Väärtushinnangute väljendamine juhtkirjades. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad III Lingvistiline tekstianalüüs. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: TÜ Kirjastus. 120–137.
- Swales, John 1990.** Genre analysis. English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vadi, Ene 2002a.** Naise roll ja identiteet reklaamidiskursuses. – I kansainvälinen VIRSU-konferenssi. Suomalais-virolainen kontrasttiivinen seminaari 26.–27.4.2002. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Vadi, Ene 2002b.** Reklaamide väärtusdiskursused. – Reet Kasik (toim), Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikool. 152–172.
- Vadi, Ene 2003a.** Naise roll ja identiteet reklaamidiskursuses. – P. Muikku-Werner, H. Remes (toim). VIRSU: Viro ja suomi: kohdekielel kontrastissa. Joensuu: Joensuun yliopisto. 214–225.

- Vadi, Ene 2003b.** Naise ja mehe rollid reklaamidiskursuses. – Reet Kasik (toim). Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 26.) Tartu: Tartu Ülikool. 150–169.
- Werlich, Egon 1976.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.

RETSENSIOONI RETOORIKA: ALGUSED

Katre Kasemets
Tallinna Ülikool

1. Sissejuhatus

Nii üksiktekstide kui ka tekstiliigi struktuuri vaadeldakse seoses kontekstiga: milline on teksti või tekstiliigi suhe tekstivälise maailmaga, lugejaga ja teiste tekstidega. Suhe tekib sageli just sellest, kuidas teksti alustatakse.

Mõne tekstiliigi algus on kindlaks määratud. Näiteks teadustekst algab sissejuhatusega, kus tutvustatakse uurimuse lähtekohti ja eesmärgi. Uudise alguses esitatakse tavaliselt kõige olulisem info. Samuti kuulub uudisteksti algusse ingress ehk juhtlõik. Maarja Hage järgi (2000: 90) tõstab ingress (lad *ingressio* 'sisseminek; sissejuhatus, algus') esile loo põhisisu, huviäratavat üksikseika või järgneva teksti põhifakti, järgnevast tekstist pärit olulist ütlust või tsitaati, autori seisukohta vms.

Paljud tekstiurijad on toonud esile, et teksti algusega luuakse side teksti vastuvõtja ja selle looja vahel, suunatakse lugejat tervikteksti tõlgendama. Seepärast on teksti algustele paljudes tekstikäsitlustes eraldi tähelepanu pööratud. Eestikeelsetest allikatest moodustavad olulise osa kooli emakeeleõpikud: seoses kirjandiõpetusega pööravad tekstialgustele tähelepanu näiteks Martin Ehala "Kirjutamise kunst", Maarja Hage "Tekstiõpetus" ja Märt Hennoste "Tekstiõpetuse õpik". Ka Tiit Hennoste on "Uudise käsiraamatus" ja Priit Pullerits "Ajakirjanduse põhižanrides" käsitlenud uudissõnumi ülesehitust, eriti selle algust nii vormilisest kui ka sisulisest vaatepunktist.

Käesolevas artiklis analüüsitakse teatritsensioone. Ajakirjandus-tekstina on ajalehes ilmuv teatriarvustus ühelt poolt kultuuriuudis, teiselt poolt kultuurisündmuse hinnang. Päevalehtede kultuuriküljed on üldiselt määratud tavalisele kultuuritarbijale, põhitähelepanu on enamasti suunatud professionaalsele põhivoolu kõrgkultuurile. Kultuuriuudise lehtejõudmise põhjus on eelkõige kultuurisündmuse uudisväärtus. Muude valdkondadega võrreldes on kultuuris palju tavalisem, et sündmuse toimumine on juba ise uudist väärt. Suurem osa neist uudistest räägib sellistest sündmustest, mis jätkuvad või korduvad ka pärast uudise ilmumist. Seega mõjuvad nad teatud mõttes reklaamina ja mõjutavad seda, millist kultuuri inimesed tarbivad. (T. Hennoste 2001. 181–183) Retsensioon tähendab arvustust, arvamust; käsikirja, trükise, teatrilavastuse, filmi vms kriitilist analüüsi ja argumenteeritud hinnangut (EE 8: 111). Märt Hennoste õpetab, et retsensiooni kirjutaja peab hoidma tasakaalu subjektiivse ja objektiivse käsitluslaadi vahel (M. Hennoste 1999: 64). Ühelt poolt on arvustus peaaegu alati hinnanguline. Teiselt poolt on arvustuses enamasti ka ülevaatlik osa, mida saab käsitada uudislikuna, ning millele järgnevad analüüs ja hinnang (Ehala 2000: 176–177).

Uurimuse materjaliks on 100 päevalehtedes ilmunud teatriarvustust – 50 Eesti Päevalehest ja 50 Postimehest. Eesti Päevalehe omad on pärit ajavahemikust 13.07.2002–13.06.2005 ja Postimehe omad ajavahemikust 16.01.2003–15.07.2005, kõik on kirjutatud pärast esietendust Eesti teatri lavastus(t)e kohta. Eesti Päevalehes oli vaadeldud retsensioonidel kokku 11 autorit, kõige rohkem esines Andres Laasiku nimi – tema sulest pärines 26 retsensiooni; Postimehes oli autoreid kokku 25, kõige rohkem esines Andres Keili nimi – tema sulest pärines 17 retsensiooni. Algusena käsitletakse teksti esimest, valdavalt 1–2-lauselist lõiku. Kõige pikem algus koosnes 70 sõnast ja kõige lühem 10 sõnast (mõlemad Postimehest). Halliday on oma funktsionaalse grammatika sissejuhatuses esile toonud teksti kolm põhifunktsiooni: tähistusfunktsioon (ideatsiooniline funktsioon) esitab teksti suhet tekstivälise maailmaga, intertekstuaalne funktsioon näitab suhet teiste tekstidega ja diskursustega ning interpersonaalne funktsioon konstrueerib kirjutaja ja lugeja vahelist suhet. Need funktsioonid on eristatavad igasuguses keelekasutuses, moodustades semantilise terviku aluse. Ideatsiooniline

tähendus representeerib kirjutaja maailmakogemust ja -nägemust. See on sisutasand, mis kõige laiemas mõttes edastab tekstivälist situatsiooni: tegevusi, sündmusi, mentaalseid protsesse, asjade ja nähtuste vahelisi suhteid. Ideatsiooniline tasand esitab ka protsessist osavõtjaid (inimesed, asjad, institutsioonid) ja muid protsessiga seotud asjaolusid (aeg, koht, viis). Interpersonaalne tähendus on seotud suhtlusega: kõneleja või kirjutaja teeb midagi kuulajale või lugejale keelises mõttes. Tegu on rollivahetamisega retoorilises suhtlemises: ütlused, küsimused, pakkumised ja käsud. Tekstuaalne tähendus on seotud kontekstiga ja situatsiooniga. Tekstuaalne funktsioon loob sõnumi. (Halliday 1985: 53–54) Tekstuaalse funktsiooni analüüs on keskendunud sellele, milline on teksti struktuur, kuidas tekst suhestub ümbritseva diskursusega, situatsioonikontekstiga, milles ta on loodud. Need kolm funktsiooni on omavahel tihedalt põimunud ja toimivad tekstis ühel ajal. (Halliday 1985: 158)

Ka analüüsitud retsensioonide algusi võib vaadata funktsioonide järgi. Temaatiline algus tähendab siirdumist otse asja juurde, interdiksiivne algus viitab mõnele teisele diskursusele või tekstile, interpersonaalne algus pöörduv otse lugeja poole või räägib kirjutaja isikust, tõstes seega esile suhtlusrollid.

Anne Mäntynen on keeleteemaliste ajaleheartiklite retoorikat, argumentatsiooni ja tekstistruktuuri käsitlevas doktoriväitekirjas “Miten kielestä kerrotaan. Kielijuttujen retoriikkaa” (2003: 59–86) liigitanud ka artiklite algusi, kuigi tema liigitus ei lange täiesti kokku siinses artiklis kasutatuga, vaid on rohkem seotud konkreetse keelilise vormiga. Kõige suurema rühma, üle poole analüüsitud alguslõikudest, moodustasid need algused, mille lähtekohaks on teine tekst – tsitaat, refereering või leksikaalne viide. Neid algusi, kus teema käsitlemist alustatakse kohe – suhtelause või väite esitamisega –, oli umbes veerand. Veelgi vähem oli A. Mäntyneni analüüsimaterjali hulgas artikleid, mida alustatakse küsimuse esitamisega.

Analüüsitud teatritsensioonides viidatakse otse teemale 76 alguses, teisele diskursusele 65 alguses ning interpersonaalsetele suhetele autori ja lugeja vahel 14 alguses. Kuna ühes alguslõiguses võib olla mitmesugust informatsiooni, siis on alguste summa suurem kui analüüsitud 100 retsensiooni.

2. Temaatilised algused

Kõige suurema rühma moodustavad algused, mis hakkavad kohe rääkima asjast ehk viitavad otse arvustatavale lavatükile. Selliseid algusi on järgnevas analüüsitud kahest vaatepunktist: struktuuri ja sisu järgi.

Struktuuri järgi jagunevad temaatilised algused kahte põhirühma: nn juhtlõiguga algavad retsensioonid ja sissejuhatusega algavad retsensioonid. Juhtlõigu tüüpi algus on muust tekstist eraldiseisev, pärast seda algab artikkel justkui uuesti. Sissejuhatuse tüüpi algust iseloomustab aga see, et järgnevas lõigus viidatakse aluslõigule või on aluslõik mingi muu tekstisidususvõttega järgneva lõiguga seotud.

2.1. Juhtlõigud. Analüüsitud aluslõikude ühe rühma moodustavad tüüpiliselt uudistekstile omased **juhtlõigud**. Juhtlõik on ajakirjandusteksti spetsiifiline struktuuriüksus. Tiit Hennoste selgitab oma “Uudise käsiraamatus”, et pööratud püramiidi puhul koondub uudise kõige olulisem info tema algusesse, juhtlõiku. Uudise algus, täpsemalt avalõik (või avalõigud) on uudise kõige olulisem osa. See võib olla resümeeriv (kokkuvõttev), lugu esitav, lugeja poole pöörduv jne. (2001: 65) Juhtlõigu ülesandeks on anda edasi loo tuum, kõige uudisväärtuslikum info kogu loost. Teiseks on juhtlõik lugeja huvi ja tähelepanu äratava, et lugeja tahaks lugu edasi lugeda. (T. Hennoste 2001: 67) Ka analüüsitud retsensioonides on juhtlõik artiklit reklaamiva funktsiooniga ja ütleb ette ära, millest selles artiklis räägitakse, toob välja tähtsaima ja sisaldab sageli ka hinnangu. Hennoste on rõhutanud, et uudises on teistsuguse, tavaliselt poolpaksu kirjaga esile tõstetud juhtlõik teksti osa (nagu sissejuhatuski), mitte sisult omaette seisev lõik teksti alguses, ning tekst peaks juhtlõigust sujuvalt edasi minema (T. Hennoste 2001: 66). Kuid analüüsitud retsensioonides ei ole juhtlõik tekstoloogiliselt järgneva tekstiga seotud, vaid artikkel algab pärast juhtlõiku justkui uuesti (või võiks sama hästi alata ka teisest lõigust). Algusi, mis moodustavad ka vormiliselt teksti osa, on järgnevas analüüsis nimetatud sissejuhatusteks. Tekstianalüüs viitab sellele, et eraldi seisev juhtlõik võib olla kas autori või toimetaja kirjutatud. Juhtlõigu tüüpi algusi oli 23, neist 3 sisaldavad viidet loo autorile ja on seega selgelt

toimetaja kirjutatud (nagu siinne 1. näide). Poolpaks kiri näite-tekstides on pärit originaalist. Analüüsi seisukohalt kesksed tekstiosad on alla joonitud.

(1) *See suvi näib olevat rahvusromantiliste suviste teatri-
tükide tõeline võidumarsi-suvi. Lavakad pöörivad Kitz-
bergi "Kosjasõitu" mööda Eestimaad, Vargamäel möllas
Tammsaare Katku Villu, Saueaugul mängitakse Vallakut,
Pärnu Endla näitlejad võtsid ette Hugo Raudsepa "Vedel-
vorsti" Kurgjal. Mis Jakobsoni talumuuseumis toimub,
kirjutab Piret Tali.*

*Kurgjale sõites näeb üle pika ajal parklas nii Žiguleid kui ka
Moskvitše, kust ümberkaudsed inimesed välja ronivad. Mõnel
on korv toiduga kaasas, teine kõnnib karkude ja kolmas kepiga.
Lapsi, kes muuseumis lehma-hobuseid-kanu vaatavad, sagib
seal ringi sedavõrd, et eestlaste väljasuremisse ei usu kuidagi.
Vanu LAZ-busse kaugemalt tulijatega ei kohta ka iga päev.
(Piret Tali, Vedelvorst mõnuleb päikese käes. – EPL
17.07.2002)*

(2) *Vastselt Vanalinnastuudio kunstilist poolt juhtima asu-
nud Georg Malviuse esimene lavastus annab aimu kannapöördest teatri suundumuses. "Bent" on jõhker, valus,
visuaalselt mõjuv ning väga heade näitlejatöödega teater.*

*Inglismaal elava ameeriklase Martin Shermani näitemäng
"Bent" jõudis lavale 1979 ning põhjustas toona kaugelt üle
teatripiiride ulatuva skandaali. Pärast 45 aastat kestnud
vaikimist võttis Sherman avalikult kõneks Hitleri režiimi
kuriteod geide vastu, kes saadeti koonduslaagrisse kui kõige
madalama kasti kurjategijad.*

(Kadi Herkül, Komöödiateater tegi repertuaaris kannapöörde. – PM 3.03.2003)

(3) *Narva ja Narva-Jõesuusse tasub niisamagi minna.
Lavastus "Orkestriproov" teeb selle reisi vältimatuks.*

*Eestis on kombeks nii, et teater tähendab eelkõige maja. Hea
teater on see, kus inimestele meeldib käia, ning vastupidi, kus*

inimesed ei käi, on halb teater. Nagu käiakse ooperis, nii ka teatris. See on turvaline kaubamärgipõhine ostuakt.

(Ivar Põllu, Kultuurisündmus sise-Venemaal. – PM 14.07 2004)

**(4) Priit Võigemast on teinud oma esimese lavastuse “Terro-
rism”. Inimestes mässava vägivalda ahel hakkas näitlejates
kujundlikult tööle ja näitas kätte, kuidas kuhjuvad ühis-
konda vapustavad plahvatused ja tapmised.**

*Viljandlasest tavavaatajat huvitab see vähem, kuid eri liiki
teatraale kõvasti: mil määral on noorel ja sädeleval näitlejal
Priit Võigemastil lavastajakätt? Debüüt näitas, et päris
mööda ei ole see anne temast läinud.*

*(Andres Laasik, Verisele terrorismile võib viia vihkamine sinu
enda südames. – EPL 8.09.2004)*

**(5) Jaan Tätte on omaette fenomen. Kellele meeldivad ta
laulud, neile meeldib ka “Meeletu”. Tätte arendab siin koos
lavastaja Eva Klemetsi ja Linnateatri trupiga edasi oma
teemat, oma sõnumit.**

*Peategelane (Rain Simmul) on edukas ärimees, kes teeb elus
kannapöörde, võtab aja maha ja läheb maale elama. Üksi.
Jätab linna oma naise (Piret Kalda), poja (Bert Raudsep) ja
ärisõbra Peetri (Andres Raag). Maal kohtab ta maainimesi.
Ja muutub.*

*(Kristi Eberhart, Jaan Tätte linnastunud edukas ärimees
kaotab maal meelet. – EPL 11.05.2005)*

Eesti Päevalehes on 35 arvustuse (70%) alguses tõstetud juhtlõigu või sissejuhatuse ette ka 1–2 nn reklaamlauset. Oma ülesehituselt meenutavad nad alapealkirju, kuid pigem võib neid tõlgendada selles ajalehes kasutatava tähtsaimate väidete esitamise vormina. Sisu poolest on need reklaamlausused enamasti hinnangulised.

(6)

- **Vene lavastaja nipitab Aleksandr Ostrovski klassika kallal**

- *Maria Avdjushko debüüt Vene Draamateatris õnnestus Vene Draamateatri "Äike" pole põrutav dramaatiline pikne, vaid mänguline ja vaimukas tänapäevastatud teos, kuhu on täheks kutsutud Maria Avdjushko Eesti Draamateatrist.*
(Andres Laasik, Mahajahutatud kirgas "Äike" – EPL 4.12.2002)

(7)

- *Draamateatri "Kajakamägi" mõjub opereti sugemetega farsina*
- *Esietenduselt jäi mulje, et lavastusega tahetakse lõbus-tada esimest Eestit*

Emakeelepäeval Draamateatris esietendunud, prügimäel elavaid heidikuid kujutav "Kajakamägi" ei mõjunud komöödia ega draamana, pigem paistis lavalt opereti sugemetega farss.

(Tarmo Teder, Ohutult pakendatud kolmas Eesti. – EPL 19.03.2003)

(8)

- *Georg Malviuse lavastused moodustavad diloogia*
 - *Mait Malmsten on hea lavastaja töös kõrgvormis*
- Pommitades Eesti teatrilava maailma muusikalide paremiku, võtab lavastaja Georg Malvius järjest julgemalt ette.*
(Meelis Kapstas, "Cabaret" on "Benti" eelmäng. – EPL 7.07.2003)

(9)

- *Juba Ita Everi ja Eino Baskini lavaletulek pälvib publiku aplausi*
- *Meistrid mängivad välja USA komöödiakirjaniku teksti sügava inimlikkuse*

Tuhanded inimesed, kes Vanalinnastuudio kassa "Hotell California" piletitest tühjaks ostsid, ei pea pettuma. Tegu on kõrge kullaprooviga teatriga, kus vanameistrid Eino Baskin ja Ita Ever naerutavad ja ka elu üle mõtlema panevad.

(Andres Laasik, Baskini ja Everi särav duett. – EPL 15.10.2002)

(10)

- *Avangard ja realism põimuvad intelligentsete inimeste mängujanuses esituses.*

Meie teatrimaastiku seedetegevust testiv alternatiivrakuke, Von Krahli teatri trupp on Rainer Sarneti käe all sedakorda lavale toonud Maksim Gorki sotsrealismi pioneerteose “Ema”.

(Kristi Eberhart, Von Krahlis saab näha vahvasti tehtud Maksim Gorki “Ema” – EPL 15.01.2005)

2.2. Sissejuhatused. Teise rühma moodustavad algused, kus esimene lõik sulandub järgnevaga sidusaks tekstiks või minnakse alguslõigu teemaga sujuvalt edasi. Sellist alguslõiku võib nimetada artikli sissejuhatuseks. Sissejuhatuse tüüpi algusi oli 53.

(11) *Rootslanna Hilda Hellwigi Draamateatris lavastatud “Kummitused” teeb eriliseks teise vaatuse Osvald Alvingi tõlgendus – ohvrast kasvab jonnakas rikutud meelega egoist, kes istub pähe seni oma mehe türannia all kannatanud emale.*

Paistab, et selline tõlgenduslik käik on lavastajale oluline: esimese vaashoitud (et mitte öelda igava) vaatuse järel on teine hoogne ja pinev, esimene valmistab ette teise paljastavat plahvatust. Kaks viimast ema ja poja stseeni on lavastuse kulminatsioon.

(Andres Laasik, Mehed on sead ja ühiskond on süüdi. – EPL 11.02.2003)

(12) *Lavastus “Nüüd ja igavesti” mõjus selle kohta, millest jutt käib, see tähendab siis abiellumist ja kõike sellega kaasnevat, samuti aga ka selle kohta, mida autori Irni Ibseni kohta ette teada oli, üllatavalt külmaksjätvalt.*

Õigupoolest polegi see otseselt negatiivne hinnang, sest kui Tiit Palu lavastustes on enamasti sees mingi, enamasti vormi-

taotluslik, pretensioon, mis ei tarvitse olla alati õnnestunud või näitlejat arvestav, kuid igal juhul tekitab mõtteid ja jääb kuidagi aktiivselt "häirima" siis antud juhul oli tegemist sileda ja ilusa valmistoodanguga, kuhu kõik kaasosalised olid tõesti andnud oma parima.

(Madis Kolk, Nüüd võib küll, kuid palun mitte igavesti! – PM 15.02.2003)

(13) Kui leppida põhimõtteliselt julgustükiga, et mõne luuletusega täidetakse teatriõhtu, tuleb Linnateatri "Mandragora" heaks kiita. Doris Kareva luulet loetakse ju hästi. Ja hästi loevad kõik.

(Andres Laasik, Luuleteater Hobuveskis. – EPL 3.05.2003)

(14) Hendrik Toompere uuslavastus Rägavere lossis kummutab elegantsel moel mitmeid (suve)teatriga seonduvaid eelarvamusi.

Üks levinumaid on ehk see, viimasel ajal eriti võimendunud, kuid vaataja suhtes küllaltki üleolevalt kultuurisnobistlik üldistus, et publiku kohalemeelitamiseks peab pakutav olema vaimsemaid eelootusi välistav kerglane kraam.

(Madis Kolk, Suupärane pidusöök. – PM 15.06.2004)

(15) Teine pääsuke NO99-s. Koos Sine Locoga. "Inimese teekond". Anne Tüرنpu lavastus, mis näeb välja nagu... Anne Tüرنpu lavastus.

Ja see ei ole siin kompliment ega hinnanguline kriitika – on lihtsalt kirjeldus. Ootushorisondil seisiski selline (musta) ruumi ja (heleda) mõtte organiseeritus, nagu vana Sakala keskuse bläkkboksist paistis.

(Andres Keil, "Inimese teekond" NO99-s on inimese teekond. – PM 14.03.2005)

Järgnevalt vaatlen alguslõike sisu ehk seal sisalduva info järgi. Kõige sagedamini esitatakse otse asja juurde mineva retsensiooni alguslõigis järgmisi andmeid (sulgudes on toodud vastav arv, mis

on saadud kõigi 100 arvustuse alguslõigus sisalduva info analüüsi tulemusena):

- lavastuse pealkiri – 58 korral (59)
- teatri nimi – 45 korral (50)
- kirjutajalt lavastusele antud üldhinnang – 36 korral (37)
- näidendi autori nimi – 27 korral (29)
- lavastaja nimi – 25 korral (30)
- mängukoht – 14 korral (14)
- lavastuse teema – 12 korral (14)
- näitleja nimi (näitlejate nimed) – 7 korral (8).

36 hinnangut sisaldava retsensiooni alguse analüüs näitab, et 25 alguses oli esitatud pigem autori arvamus (16. näide) ja vaid 11 algust olid reklaamiva funktsiooniga (17. näide).

(16) *Endla teatri suvised "Parvepoisid" on pettumus. Segases stiilis kehvasti kõlavate lauludega rahvatüki tegevus ei kipu "jooksma" Reiu jõe käärus suvelaval.*

(Andres Laasik, *Palju kära ja vähe palke Reiu jõe etenduses.* – EPL 13.07.2002)

(17) *"Kihnu Jõnn" pakub kõike, mida inimesed ootavad seriaalilt ja filmilt ja speaktaaklilt!*

(Andreas W, *Kuueaeruline paat Atlandil.* – PM 26.05.2003)

Hoolimata sellest, kas retsensioon algab juhtlõigu või sissejuhatusega, võib temaatilistes algustes olla viide vähemalt 3 liiki tekstile: uudisele, arvamuskirjutisele ja reklaamile. Alguse põhjal võib järeldada, mis tüüpi retsensiooniga on tegemist. Uudise tüüpi retsensioonis keskendutakse faktidele, alustades mis-kus-millal-kes-mida-tegi skeemiga (1. ja 15. näide). Arvamuskirjutise tüüpi retsensiooni alguses esitatakse hinnang, et seejärel hakata seda kommenteerima (4., 5., 11., 12. ja 13. näide), ning reklaamiva retsensiooni alguses antakse kirjeldatavale kiitev hinnang või soovitakse otse etendust vaatama minna (2., 3. ja 14. näide). Positiivse hinnangu korral on hinnanguline ja reklaamiv algus enamasti sisuliselt põimunud, nii et neid ei saa ühemõtteliselt ühte või teise rühma liigitada.

3. Intertekstuaalsed algused

Intertekstuaalne analüüs näitab ühelt poolt tekstide omavahelist suhet ja teiselt poolt teksti suhet ühiskonna ja kultuuriga (Fairclough 1995: 10). Intertekstuaalne viitamine teistele tekstidele ja diskursustele on üks tekstuaalse funktsiooni ilminguid, kuuludes teksti konstrueerimisvõtete hulka. Tekstides võib olla väga keerulisi tekstidevahelisi jooni, aga nad võivad olla ka suhteliselt lihtsad (Fairclough 1995: 15). Intertekstuaalseid algusi võiks Norman Fairclough'le (1995: 54) toetudes nimetada ka diskursuse representeerimiseks.

Vaatlen intertekstuaalsust seega laiemalt kui näiteks oma väitekirjas "Miten kielestä kerrotaan" Anne Mäntynen (2003: 62–74), kes tekstialgusi liigitades käsitleb intertekstuaalse algusena vaid selliseid, kus teksti ülesehituse lähtekohaks on teine konkreetne tekst, kas siis tsitaadi või referaadi vormis. Siinses artiklis on eelduseks võetud, et igasugused viited käsitletavast teemast kaugemale on tõlgendatavad interdiskursiivsusest.

Diskursuse esitamisenä on vaadeldud ka selliseid algusi, kus tuuakse sisse käsitletava lavastuse ükskõik missugune laiem taust: tavaliselt teatrimaailmaga (mõnel juhul ka kirjandusmaailmaga) seoses.

(18) Rahvusoperis valmistuti seekordseks esietenduseks ajakirjanduse kõrgendatud tähelepanu all. Teist hooaega teatris toimuv eri grupeeringute uste paugutamine pakkus ainet nii televisioonile kui ka kirjutavale pressile.

(Ago Herkül, "Luikede järv" märgib Estonias uut aega. – EPL 2.12.2002)

(19) Mingite mööndustega on nii, et kõige keerulisem on teha teatrit noortele, teismelistele. Pean siin silmas just sellist teatrit, mis neid tõeliselt puudutaks ning huvitaks, ja seda loomulikult nii sisult kui vormilt.

(Rait Avestik, Tibid annavad lõuga. Mille nimel? – PM 25.02.2003)

(20) Tänavu, mil vabaõhulavadel võimutsemas eesti klassika ja algupärane, valib lavastaja Roman Baskin väarikaks kontrastiks targa sõnaakrobaadi Bernard Shaw "Südamete murdumise maja". iirlase fantaasia vene stiilis inglise teemadel. Isepäine materjalivalik äratab lugupidamist. (Pille-Riin Purje, Baskin tegi veidralt õnneliku südamete-murdumise maja. – EPL 30.06.2003)

(21) Linnateatri lavastustest kirjutades tekivad mõtted selle teatri märgilisusest sagedamini kui mõne teise teatriga seoses. Linnateatris käies ei jää enam märkamata kogu teatrisündmuse eksklusiivsus. Linnateater on muutumas, tegelikult vist juba muutunud eliidi teatriks, mille hinnapoliitika on kurvastavalt publikuvaenulik. (Madli Pesti, Kangelane ja Tühjus. – PM 9.02.2004)

(22) Rootsi lavastaja Finn Poulsen on Tartus toimetanud juba kordi. Teatrisündmuseks on tõusnud enamik tema külalistöid, ja Shakespeare'i modernne käsitlemine on saanud tema kaubamärgiks. (Margit Tõnson, Vanemuise uuslavastus eeldab kasinate nõudmistega vaatajat. – EPL 26.01.2005)

Kuid vahel on retsensiooni alustatud hoopis mingi muu diskursusega võrreldes.

(23) Niikaua, kui inimesed jätkavad liigi "tootmist" ehk DNA "transportimist", niikaua on päevakorras ka laste kasvatamine koos müstilise kasvatusteooriaga. "Kasvatatakse" ka teatriga, valdavalt on neid jooni märgata lastele suunatud teatrites. (Rait Avestik, Mõnus muusikaline must huumor. – PM 16.10.2003)

(24) Vahel juhtub lastega nii, et nad võtavad mingi masinavärgi, näiteks äratuskella lahti, et vaadata, mis seal sees on ja

kokkupanemisel selgub, et mõni juup jääb üle ning midagi puudu. Nii juhtus ka Endla teatris "Raimundi" lavastuses. (Andres Laasik, "Raimund" võtab Valgre laulud lahti. – EPL 20.11.2003)

(25) Nii tuttav ja samas aina harvemaks jääv pilt: mehed jutustavad sellest, kuidas Vene kroonus oli. Seekord on Vene kroonu jutuks avalikult, teatrilaval. (Andres Laasik, Merle Karusoo rebib Afganistani haavad verele. – EPL 29.03.2005)

Interdiskursiivsete alguste hulka võib liigitada ka sellised avalõigud, mis seovad järgneva retsensiooni mingi sotsiokultuurilise mõõtme või väitega.

(26) Võimu ja vaimu vastanduses peitub mingi fataalne, isegi paheline võlu. Kuigi mõne arvates on siin tegu vaid sõnamänguga, mis võlgneb oma efektsuse alliteratsioonile. (Jaanus Kulli, Carmela ja Paulino surmatants. – EPL 10.12.2002)

(27) Tragöödia sünd jääb ajastusse, kui mütoloogiline mõtlemine alles hakkas trooni loovutama kriitilis-filosoofilisele refleksioonile. Inimlik olemine jäi piiri peale: jumalad ei olnud veel varjunud, ent maine seadusandlus hakkas pead tõstma, oma metafüüsilist baasi looma. Ning nende põrkumisest ammutas ainese tragöödia. (Peeter Selg, Tänapäeva tragöödia kui tõlkeveaga tõelisus. – PM 11.02.2003)

(28) Korvpalli finaalide ajal on äärmiselt kohatu rääkida millestki muust kui treenerite omavahelisest arveteõiendamisest. Treenerid on kuulsad, sest neid on vähem kui korvpallureid ning neid on lihtsam meelde jätta. (Sven Kivisildnik, Uskumatu: teater üllatab teatriga! – PM 30.04.2003)

(29) Erinevates ruumides samaaegselt toimuvat defragmentatsiooni pole võimalik jälgida tervikliku protsessina, seetõttu toimub see kaks korda järjest.

(Andres Keil, Lavakad murendavad tänase müüre. Oluliselt. – PM 19.04.2004)

Muidugi kuuluvad intertekstuaalsete alguste hulka ka sellised, kus artiklit alustatakse otsese tsitaadiga. 30. näites räägib lavastaja, 31. näites üks lavastuse tegelane, 32. näites näidendi autor ning 33. ja 34. näites anonüümne teatrikülastaja. Seega on nad temaatiliselt küll teatud mõttes “otse asjast”, mitte mõnest muust diskursusest, aga tekst ei ole artikli autori, vaid kellegi teise oma. Nii otse- kui ka kaudkõne tunnuseid sisaldavat referaaditüüpi nimetatakse siirdkõneks. Paljudel juhtudel puudub küll sisuline ja vormiline erinevus otse- ja kaudkõne vahel (EKG 1993: 295), 30. ja 34. näidet eristab otsekõnest vaid jutumärkide puudumine.

(30) Eestis ei olnud piisavalt verd, tõime seda Soomest juurde. tunnistas “Inishmore’i leitnandi” esietenduse eel lavastaja Tiit Ojasoo. Ja tõesti, verd ning vägivalda pakub vähem kui kahetunnine lavastus küllastumiseni.

(Kadi Herkül, Veresaun Draamateatris. – PM 16.01.2003)

(31) “Pidu peab pidama, suvi ju!” möirgab Andrus Vaarik tuuslar-mänguiuhina Neeruti mägedel.

(Meelis Kapstas, Eestlane suvel ei maga! – EPL 16.06.2003)

(32) “Moraalsus kaob sama kiiresti kui hambad.” arwab Roland Topor. Pariisis sündinud Poola juudid perekonnast pärit kirjanik, kes on rohkem tuntud näitleja ja kunstnikuna.

(Margit Tõnson, Laua all on lõbus kahekesi. – EPL 19.02.2004)

(33) Mees kurtis naisele Ugala puhvetis esietenduse vaheajal: “Teevad nalja, aga millegipärast ei aja naerma”. Olin pärast “Naise võtmise” esimest vaatust ebalev minagi. Kohanemine

lavastuse laadiga nõudis aega, jantlikum mäng tundus rabadavõitu.

(Pille-Riin Purje, Mõranenud hinged Gogoli omamoodi nihkega komöödias. – PM 15.04.2004)

(34) Nii segast asia polegi varem näinud, kostis kommentaare pärast NO99 erakordse pealkirjaga esietendust “Vahel on tunne, et elu saab otsa ja armastust polnudki”

(Margit Tõnson, NO99 esmalavastus ülistab julgust ideaalide nimel surma minna. – EPL 22.02.2005)

Mitteotsese esituse puhul alustatakse artiklit teise teksti refereeringuga. Kuna refereeritava tekst esitatakse kirjutaja oma sõnadega, tuleb viimase hää l võimsamalt esile kui otseses esituses ehk tsiteerimise puhul (Mäntynen 2003: 70).

(35) Keegi vene teatraal olevat küsinud ühel festivalil, kuhu ka Priit Pedajas “Punjabaga” kutsutud, et millest lavastus pajatab. Pedajas vastanud, et on kaks meest ja naine ning mõlemad mehed krabavad just seda ühte, potilöövipidajat Eppu.

(Jaanus Kulli, Kaks meest krabavad ühte naist. – EPL 7.11.2002)

(36) Naisteajakirja Annabella viimasest numbrist loen, et kaasaegset eesti meest iseloomustavad märksõnad on: juht, spetsialist, karjäär, autod, ehitus, televiisor, söök ja õlu.

(Sven Karja, Kuidas karastus teras. – PM 17.05.2003)

(37) Pealkiri kõlab vastuoluliselt, kuid selline on Vahingu saatus. Ei ole teda kunagi päriselt mõistetud. Nõukogude Liidus polnud hea toon eksistentsiaalset valu päris vabalt viljeleda ja ei mõistnud seda ka kohalik rahvuskultuur, mis Tiit Hennoste määratluse järgi ajas veel 20. sajandilgi suurte rahvuste 19. sajandi asju.

(Valle-Sten Maiste, Miniatuurne metafüüsiline mammut revisited. – PM 16.06.2004)

Viide on tavaliselt viitamine väljapoole mingile inimesele või objektile. Kuid viidata saab ka võrdlust kasutades, st et midagi, millest ma nüüd räägin, on millegi muuga sarnane või millestki muust erinev. (Halliday 1985: 290, 294) Leksikaalse viite abil loob kirjutaja seose omal valikul. See on mingil määral seotud öelduga. (Halliday 1985: 310) Leksikaalse viitega teisele tekstile algavad järgmised näited.

(38) *Ugala väiksel laval juuakse jälle viina. Isegi rohkem kui seal viimati lavastatud Urmas Lennuki uues näidendis “Rongid siin enam ei...”.* Andrus Kivirähki “Helesinises vagunis” on eesti mehe mõõduks liiter näkku.

(Andres Laasik, Palju nalja ja kolm liitrit viina. – EPL 3.04.2003)

(39) *On vist paratamatu, et “Linnud” toob esmalt pähe Hitchcocki. Vanalinnastuudio samanimelist uudistükki, mis pärineb Jean Anouilh’ sulest, ühendab põnevusklassikaga peaaesjalikult pealkiri – kui mitte arvestada sündmuste kulgu, mis tegelaskonna ühte ruumi kokku sunnib.*

(Neeme Korv, Kuivanud linnusõnnik. – PM 18.11.2003)

(40) *Roman Baskini lavastus Narva Aleksandri kirikus erineb kõvasti Fellini “Orkestriproovist”. mille stsenaarium on aluseks võetud. See on igati loomulik, sest teater ja film ei saagi ühtemoodi toimida.*

(Andres Laasik, Orkester mängib Euroopa serva peal kaost. – EPL 13.07.2004)

4. Interpersonaalsed algused

Analüüsitud retsensioonide kolmanda algustüübina saab välja tuua interpersonaalsed algused, kus alguslõik viitab kommunikatsiooni osalistele – kirjutajale või lugejale. Keelekasutus on sotsiaalne tegevus ja keelekasutaja osaleb sotsiaalses protsessis. Kirjutaja võtab endale kirjutades teatud rolli, ja määrab ka lugejale ühtlasi kindla

rolli teksti vastuvõtjana. Näiteks küsimust esitades võetakse endale info otsija roll ja see nõuab, et teine pool oleks info andja rollis. Kõige üldisemad on andja ja nõudja roll. Kõneleja ei tee mitte ainult omaette midagi, vaid ta nõuab ka kuulajalt midagi. See on kui vahetus, kus andmine vihib saamisele ja vastupidi, nõudmine vihib andmisele. Keele interpersonaalne funktsioon on seotud keele sotsiaalse põhiolomusega: samal ajal kui lause vormistatakse sõnumiks, korrastatakse see ka interaktiivseks sündmuseks. Pakkumisele oodatakse vastuvõtmist, käsule elluviimist, ütlusele teadmiseks võtmist ja küsimusele vastust. (Halliday 1985: 68–69)

Otseselt lugejale suunatuks, teda aktiveerivaks algustüübiks võib lugeda küsimuse esitamist. Kuna ajalehetekst on vormilt monoloog, siis on küsimus tõlgendatav retoorilisena, millele autor kas siis kohe või hiljem artikli sees ise vastab, aga mis sellegipoolest juba oma vormiga tõmbab lugeja kaasa interaktiivsesse situatsiooni. Selliseid algusi oli analüüsitud materjali hulgas vaid üks.

(41) Mis juhtub siis, kui tuleb vabadus? See on vana tõde, et kõigepealt võetakse siis püksid jalast ära. Seda "Alasti tõde" näitabki Vene Draamateater vaimukal moel.

(Andres Laasik, Diderot varjas tõde püksis. – EPL 17.03.2003)

Interpersonaalset tähendust saab peale suhtlustähenduse (kirjutaja ja lugeja suhe) vaadata ka suhtumistähendusena (kirjutaja ja teksti suhe). Järgnevates näidetes viitabki artikli autor alguslõigis endale kui isikule otseselt *mina*-vormis ja esitleb ennast seega ühe teksti osalisena.

(42) Laupäeval nägin ma Teatrit. Täpsemalt küll Emajõe Suveteatrit. Tartus. Jaama tänavas. Eesti rahvusliku teatri ja ka suveteatri hällis.

(Krista Leipsig, Toomas Nipernaadi ei valeta. – PM 7.07.2003)

(43) Mõned nähtused (ilmselt demiurgi vembud) külgnevad "minuga" enne ja pärast Krahli uue etendusega suhestumist.

Lavastaja Unt vaatab mind tänaval kolm korda kurja näoga, ilmselt arvab ta, et tegu on teismelisega heina ja ristiku tn nurgalt. Mööda sõidab buss reklaamiga "Samadhi" (seestumus, ekstaas) ja ma peatan takso firmalt Evolvent (ld lahtiveeretav). Ja universum haiseb kõrbehaisu järele. (Kiwa, "Tõe" tootmise masin. – PM 15.11.2003)

(44) Kui ma laupäeva õhtul uuest teatrist välja astusin, olin ma täiesti kindel. milline see arvustus, mida ma praegu esmaspäeva keskpäeval kiriutan, olema saab. Ma olin veel eile öösel uinudes kindel.

(Andres Keil, Praegu on tunne, et pidigi tulema. – PM 22.02.2005)

(45) Ma ei ole teatrikriitik. Ma ei ole ka näitleja. "Klammi sõjaga" astusin mõlemasse rolli.

(Valner Valme, Püstol esimeses vaatuses, mäng eluga. – PM 8.04.2005)

5. Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib öelda esiteks seda, et vaadeldud retsensioonide algused vastavad kolmele tekstifunktsioonile, teksti ja konteksti võimalikele suhetele. Analüüsitud 100 retsensiooni hulgast võib kõige rohkem leida algusi, kus alguslõik juhib lugeja kohe teema juurde. Veidi vähem leidub intertekstuaalseid algusi, millega paigutatakse kirjutis laiemale taustale ning luuakse side varasemate tekstide, teadmiste ja (kultuuri)kogemusega. Kõige vähem on materjali hulgas interpersonaalseid algusi, kus kirjutaja viitab endale või lugejale. Teiseks võib öelda seda, et ajalehes avaldatud teatri-retsensioonil on (vähemalt alguslõikude järgi otsustades) kolme tekstiliigi tunnuseid. Ühelt poolt on arvustus kultuuriuudis ja vastab uudissõnumi koostamise tunnustele (juhtlõigis antakse edasi fakte ja kasutatakse narratiivset kes-kus-millal-mida-tegi struktuuri). Teiselt poolt võib algus viidata argumenteerivale arvamuskirjutisele (alguses esitatakse hinnanguline väide ja seejärel hakatakse seda

tõestama) ning kolmandaks võib retsensiooni alguslõigust leida ka reklaamile kui juhendavale-veenvale tekstitüübile omaseid tunnusojooni (antakse kiitev hinnang ja soovitus etendust vaatama minna). Teemavälised ehk intertekstuaalsed ja interpersonaalsed algused näivad viitavat pigem esseelaadsele või arutlevale tekstile, kus alustatakse sellest, et projitseeritakse kõne all olev teema laiemale taustale.

KIRJANDUS

- EE 8** = Eesti entsüklopeedia 8. köide. 1995. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Ehala, M. 2000.** Kirjutamise kunst. Tallinn: Künnimees.
- EKG 1993** = Ereht, M., R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fairclough, N. 1995.** Critical discourse analysis. The critical study of language. Harlow etc: Longman.
- Hage, M. 2000.** Tekstiõpetus. Tallinn: Koolibri.
- Halliday, M. A. K. 1985.** An Introduction to functional grammar. London: Arnold.
- Hennoste, M. 1999.** Tekstiõpetuse käsiraamat keskkoolile. Tallinn: Avita. 2. tr.
- Hennoste, T. 2001.** Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mäntynen, A. 2003.** Miten kielestä kerrotaan. Kielijuttujen retoriikka. Helsinki: SKS.
- Pullerits, P. 1997.** Ajakirjanduse põhižanrid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

VIGA JA LOOVUS TEKSTIS. SÕNALOOME JA LOOV SÕNAKASUTUS AJAKIRJANDUSLIKUS ESSEES

Krista Kerge
Tallinna Ülikool

1. Sissejuhatus

Siinkirjutajat on aastaid huvitanud keeleline loovus, mille olemus on reeglite vm normi eiramine, sh rakendamine väljaspool selle toimeala või keset, ilma et see mõistmist keelaks. Taustal toimib tajusühholoogia alusreegel: figuur eraldub foonil (vt Bachmann, Huik 1989). Kuivõrd loovusest saab rääkida vaid normi suhtes, siis peab loovus toetuma samale mehhanismile mis viga. Teisisõnu, loovale interpretatsioonile sunnib lugejat-kuulajat tekstiüksuse kontrast keele või keelevariandi mingi tasandi normiga. See võib hõlmata leksikatasandit kogu tema stilistilises mitmekesisuses, grammatikatasandit või keelekasutuse tasandit. Grammatikatasandil võib olla tegemist sõnakasutuse vormi- ja tähenduskülge esindava morfofonoloogilise või morfosüntaktilise normiga või siis süntaksinormiga, keelekasutusega seoses tuleb kõne alla kõnekäitumise norm, paravõi ekstralingvistiline kood (s.o pragmaatilised, sotsiolingvistilised või kultuurinormid).

Niisugusel pinnal tundub tähtis ka kognitivistide arusaam, et keelereeglite (-mallide, -mudelite) tundmine üksi ei taga mõistmist. Kui käsitame tunnetust infotöötluse inimliku protsessina, millest osa on alateadlik ehk teadvustamata, siis põimub selles igasugune kogemus. Teisisõnu – selleks, et teksti ja tema keelendeid mõista, peab meie keelekogemust toetama laiem tunnetuskogemus. (Vt seisukohti Fouconnier, Turner 1998, 2002; Barlow, Kemmer 2000 vm.)

Huviorbiidis on allpool ühelt poolt levinud sõnamoodustus-teooria ja kognitivistlike kasutuskesksete keelemudelite haakuvus, teiselt poolt aga tekstianalüüs: mis sõnu luuakse ja/või moodustatakse; kuidas sõnu moodustatakse või tähendusi nihutatakse, mida sõnad tekstis tähendavad, kas see on sealsamas määratletud või tuleneb tõlgendus keelesüsteemist (või millest). Peatudes kõigepealt keelelisel loovusel ning uuematel ja vanematel sõnarikastusarusaamadel, esitan artiklis väikese juhtumiuuringu tulemusi, mida saab aktsepteerida vaid näitena. Vaatluse all on üks ajakirjandusteksti suhteliselt perifeerne liik, ajakirjanduslik essee umbes 5200 sõne mahus. Materjal on juhuslik, koosnedes Sirbi Sotsiaalia-rubriigi tekstide valimist (2003).

Ühest küljest on sõnarikastustehete tulemeid uuritavais tekstides lihtne märgata, teisalt aga ei pruugi see nii olla: moodustusreegli olemasolu ja harjumuspärasus ei tähenda, et konkreetne tuletis, liitsõna vm süsteemis potentsiaalne sõna oleks meie ühisleksikonis tavaline, kinnistunud. Veel raskem on seal, kus tuttavat (graafilis-grammatilist) sõna ei ole kasutatud tavapärases tähenduses või ei luba tavapäraast interpretatsiooni keeleline kontekst. Sellises olukorras võiks materjalile lähenemise peamine meetod kanda kontrollitud eksperimendi nime. Uurija on oma idiolektile toetudes otsustanud, milline osa teksti sõnadest tõenäoliselt nn valmisleksikoni ei kuulu või ei ole oma tavapärases tähenduses, seejärel aga kontrollinud oma oletust keelenormi kesksest allikast, "Eesti kirjakeele sõnaraamatust ÕS 1999", sealhulgas jälgides nii märksõnu kui ka sõnaartiklitesse näitena mahtuvat.

2. Sõnarikastus ja sõnamoodustus

Sissejuhatuses – vt eespool – seisab olulisel kohal arusaam, et keelereeglite (nime järgi ka -mallide, -mudelite) tundmine üksi ei taga mõistmist – keelekogemust peab toetama tunnetuskogemus. Seda arusaama on väljaspool kognitivistika raamistustki (st lingvistika muude paradigmade piires) lihtne rakendada nii lihtsatele metafoorsetele keelenditele kui ka keeleliste kompleksidele.

Näitena vaadagem kõigepealt olukorda, kus tekst nimetab arvuti lisaseadet või tütarlast *hiireks*, ilma et oleksime sellist metafoorset keelendit varem kuulnud. Esimesel juhul (arvutiga seoses) on vastuvõtja silmitsi tõlkelaenuga ja teisel juhul (tütarlapsena seoses) keelekollektiivi liikme mõistelise ülekandega. Üsna ilmselt on raskem tabada esimese mõistesisu.

Tüdrukule kui inimesele viitamist toetab varasem keelekogemus: on teada terve rida normis kinnistunud analooge, nagu *siga*, *lammas*, *hunt* jt, osa neist spetsiifilise naissookitsendusega (*kits*, *kiisu* vm). Nii on olemasolevale ülekandeskeemile toetudes lihtne omistada tüdrukule kui tuntud mõistele mingeid hiire kui teise tuntud mõiste prototüüpeid jooni, täpsemini leida neid jooni kõnealus(t)es isendi(te)s. Esmakokkupuude sellise sõnaga osutab nii meie keelekogemusele kui ka definiitsele objektile (on märgilises mõttes indeksiline nii keelesüsteemi suhtes kui ka tegelikkusele viitajana). Teisisõnu, naisest kui hiirest on tänu keelekogemusele võimalik kõnelda nii definiitse osutusena tekstist välja kui ka abstraktselt ja üldistavalt (mõistestatult). Kui tunnetuskogemus samas sellise uue keelefakti juures vastuvõtjat ehk analüüsijat toetab (st ta leiab viidatavas midagi hiirelikku), siis on loodud eeldused, et kogemus üldistatakse kas isendilt soole või hakkab sõna oma üldistuse tabatavuse ajel lihtsalt levima. Sõna *hiir* saab juurde uue, teatud tunnustega naise mõistesisu ning muutub levides meie leksikoni osaks.

Kui hiireks nimetatakse arvutitarvikut, millega teksti vastuvõtjal kokkupuudet pole olnud, siis võib sõna *hiir* küll selgelt viidata eksemplarile ja täita seega oma osutusülesannet tuntud ja uue objekti välise sarnasuse alusel, kuid ei ole konkreetse osutusega arusaadav: mõistesisu saab tekkida ainult visuaalse kogemuse toel ja avarduda selle esemega töötades.

Keeleväline kogemus on mängus mõlemal juhul, keelekogemuses ei ole aga skeemi, mis arvutivaldkonna hiire mõistet sõna taga näha lubaks.

Sõnamoodustusel võib olla mitmeid eesmärgi (vt lähemalt Kerge 2003: 20–27). Mis aga interpretatsiooni mõtestamisel ja seega tekstitasandil väga hästi näib töötavat, on see, kuidas kognitiivistliku grammatika keelemudelid opereerivad produktiivsuse ja regulaar-

suse mõistetega. Eriti tooksin esile Langackeri nn dünaamilise kasutuspõhise keelemudeli (ing *dynamic usage-based model*; Langacker 2000), mis ühendab ühelt poolt kasutaja ja vastuvõtja (keel kui funktsioon) ning teiselt poolt grammatika ja leksikoni (keel kui süsteem).

Keelendimalli asemel räägitakse kognitivistikas skeemist. Kompleksse grammatilise skeemi, sh sõnamoodustusskeemi juures eristatakse regulaarsust kolmes plaanis: kompositsioonilisus, üldistus ja produktiivsus. Regulaarsuse astmeid on erinevaid, kuivõrd kogemuse puudusel jääb kompleksi tähendus alati kompositsiooniliseks. Piltlikult: kui kuuleme elus esimest korda sõna *konditustamine* ega näe tegevust ennast, siis analüüsime tema tähendust tuletuse läbiipaistva ahela järgi. Nii saame tulemuseks omalaadi separaatse (kompositsioonilise) keelelise tähenduse ehk 'kondituks muutmise', 'kontideta oleku põhjustamise' mõiste. Et selles puudub objekt, on mõistestus keeletasandil piiratud. Üldistus määratletakse kui skeemi kasutustöenäosus, see tähendab, et peale vajaliku keelevälise kogemuse (visuaalne, tegevuslik vm, mis konditustamise ametitegevust tutvustab) on ta *a priori* seotud keelelise kogemusega – nt tuletise täpseks mõistmiseks ei pea olema kogenud ja millegagi üldistavalt sidunud mitte ainult tähistatavat, vaid ka keelelist tähistajat kui analoogilist kompleksi või mingi muu keeletüüpilise tehte tagajärge.¹

Kui läheneme sellele arutlusele siinses artiklis olulisest teksti-analüüsi aspektist (mis on loomult üks keerukamaid loovakte), võib asja sõnastada nii, et keeleväline kogemus on seotud keelelise üldistusega, sealhulgas keelelise malli kasutuspiirangutega. Need võtan uuesti koos näidetega jutuks allpool loovusest rääkides.

Produktiivsuse mõiste on Langackeril seejuures äärmiselt lähedane teistele vooludele keeleteaduse funktsionaalses paradigmas

¹ See teave vajaks üsna ilmselt sidumist keelevariantidega, iseäranis registritega, mis tagavad teksti kulu ja keelendivaliku ennustatavuse ning selle kaudu ka skeemide üldistusulatus – tõlgenduse küljest saab rääkida ju ennekõike tekstitasandil, tekst oma koodivõimalustega on aga olukohane kultuuriomane suhtlusfakt. Nii seotaks praegu domineeriva funktsionaalse uurimisparadigma raames kognitivistliku, süsteemilis-funktsionaalse ja loomuliku (teksti)lingvistika mõistestik.

(vrd nt Dressler 1998). See on reegli rakendatavus (käepärasus) uute väljendite moodustamisel (Langacker 2000: 26 – *a matter of how available a pattern is for the sanction of novel expressions*). Kompositsioonimudel/ -skeem/ -mall on sellisel lähenemisel produktiivne ka siis, kui reegli üldistusaste on väike (regulaarsus on väiksem kui tootlikkus). Loodetavasti ilmestavad allpool toodavad näited seda väidet piisavalt.

3. Loovus ja viga

Keelekasutuse loov olemus on viimastel aastakümnetel omamoodi aksioom. Seda kinnitab nt Lakoffi-Johnsoni (1980) metafooriteooria populaarsus, mis paljude ulatuslike arenduste-arengute kõrval on ka siinkirjutaja viinud arusaamiseni, et tüüpiline sõnarikastuseesmärgiga tuletus on olemuselt metonüümiline: leksikaalsemantilises plaanis seisab tuletise tüvi kui osa terviku asemel, mille põhi on esindatud vaid grammatilisele kategooriale (sõnaliigile) ja harvem tähenduse üldkategooriale (kohale, kogumile vm) viitavas liites. Kõige harvem on liide pragmaatiliselt tingitud (-rd). Nii suudab *käpiku*'s ja *labaku*'s *käpp* või *laba* koos nimisõnaliitiga (-ik/-k) osutada *labakindale* või *lehtla* aiarajatisele, kusjuures tüüpilisim koht, mis ilma lehtlakogemuseta võiks *lehtla*-sõnast läbi paista, näib olevat lehekomposti hunnik aianurgas (vt nt Kerge 2000: 39 jj; 2003: 23) ning et muu hulgas aitab sotsiaalne kogemus kultuuri-ruumis kaasa regulaarsete moodustiste loovale interpretatsioonile (Kerge 2003: 25 jj).

Gilles Fauconnier ja Mark Turner (nt 1998, 2002) on informatsiooni inimomast integreerimist näinud mõisteldõimingu teoreetilises raamis (*conceptual integration, conceptual blending*). Nende oletusel kaasab see terve rea toiminguid, mis lubavad kombineerida dünaamilisi tunnetusmudeleid mentaalsete ruumide piires ja katta kõneleja osutusi. Väike hulk osati kompositsioonilisi protsesse töötab selliste tähendusvaldkondade huvides nagu analoogia, faktivastuolud, mõistekombinatoorika ja grammatiliste tarindite mõistmine. Eri tunnetusvaldkondade segamise või lõimimise protsessid sõltuvad nende järgi peamiselt projektsioonülekandest ja simulat-

sioonidünaamikast, mis lubab arendada aktuaalseid tarindeid ja edendada uusi mõistestusi (kontseptualisatsioone) järeltuste tegemisel, emotsionaalsetes reaktsioonides ja väljenduse retoorilise jõu (*rethorical force*) valdkonnas. (Fauconnier, Turner 1998)

Viidatud autorid näevad grammatikat teatavate vastavustena abstraktsete skemaatiliste stsenaariumidega, mille kaudu konkreetseid tarindeid saab tõlgendada (*In grammar, certain abstract scenarios are represented by corresponding grammatical constructions. A given construction goes with a given schematic scenario*). Paljude varasemate põhjaliku analüüsi näidete kõrvale tuuakse liikumise põhjustamise skeem: kui keelekogemuses on lause "John kicked the ball over the fence", siis on võimalik mõista ka lauset "We prayed the boys home" (Fauconnier, Turner 1998: 157) Rööpselt ja tunnetusvaldkonna uurimisatribuute põimides on ka keele muutuste teooriad viinud grammatika kui keelte metafoorse üldistustasandi mõistmisele. Eesti ainestikus on jälgitud eeltoodust märksa keerukamaid põhjustusskeeme kui süntaktilisi protsesse, mille analüütilisus tingib tõlgenduse kontekstuaalset mitmeplaansilisust (vt Kasik 2001). Analoogselt on uuritud konditsionaali tõlgendusi eesti ja soome keeles (vt Metslang 1999). Mõisteloimingu teooria on omakorda lause piires rakenduvate skeemide tasandilt jõudnud teksti tasandile (nt Dancygier 2005).

Vastuvõtja loovus ilmneb ka seal, kus tuleb teksti nn vigadega toime tulla. D. Cruse (1991) on oma leksikaalsemantiliste vigade liigituse toetanud keelendite mingit laadi kokkusobimatusel. Niisugune viga võib tema järgi olla kompleksi osade tähenduslik dissonants (*terve haige*) või ebakõla (*Õde ajas habeme /ja läks palatisse/*), pleonasm kui põhja tähendustunnuse kordamine laiendis (nt *ilus kaunitar*) või zeugma kui polüseemilise keelendi kahe alltähenduse üheaegne aktiveerimine tekstis (*Võtsin akna eest ja hüppasin sellest välja*). Cruse'i omaaegne liigitus seostub kognitiivistika ühe olulise postulaadiga, et keelend ei ole kontekstis automaatselt ühemõtteline, vaid polüseemia on tema põhiomadusi, mis käib temaga justkui automaatselt kaasas.² See räägib interpretatsiooni parata-

² Vähemalt jäeldub nii kognitiivistlike keeleteooriate ühisosast lugedes, vt Martinovsky 1995.

matust loovusest, mida omakorda on tõdenud tekstilingvistikagi võtmenimed.

Olen Cruse'i vealiigitust rakendanud grammatikale (Kerge 1996 ja 2001 tuletiste kohta, 1998 oleviku kesksõna jm morfoloogiliste vormide kohta), osutades ühtlasi ka sõnamoodustusvalikute sotsiolingvistilist tingitust ehk sõltuvust registrist (vt Kerge 1998: 26 jj). Nii olengi jõudnud siinse sissejuhatuse järeldusele, et vea mõiste on suhteline: loova keelekasutuse teadlik mehhanism töötab samal alusel. Teksti vastuvõtja sunnitakse sel moel leidma tähendust abiverbidest "lubamatule" tuletisele *võija* (*Mis võija mina siin olen!*) või võrdvormile *võrdsem*, mille tunnetuslik alus on sedavõrd universaalne, et lubab Orwelli "vea" ühtviisi kõnekana tööle panna paljudes tõlgetes (*Kõik on võrdsed, aga mõned on võrdsemad*). Teisal on nn vead märgiks keelendite järele kaalumata kasutamisest (*avalikud üldkasutatavad ruumid, umbes 14.00, tagatud garantiid*) või mingi stereotüübist erineva tähenduse andmisest kompleksi osale (definiitne *kõrge pilvelõhkuja* ületab põhisõna stereotüüpimõõte). "Viga" võib kõnelda ka keelemuutusest, mis alati algab idiolekti tasandil – leksikaalse normiga kontrasteerub uus sõna, morfosüntaktilise, sotsiolingvistikulise vm normiga tegijanime või v-kesksõna tähenduse ja kasutusala laienemine või kitsenemine jne (vt viiteid eespool).

Loov interpretatsioon tuleb mängu ka siis, kui keelelise kompleksi kompositsioonimuster/ -skeem/ -mall on produktiivne, kuid reegli üldistusaste on väike (regulaarsus on väiksem kui tootlikkus). Näitlikustan siin seda Langackerist (2000, vt eespool) järelduvat seika.

Kui vaadelda eeltoodud "viga" *võrdsem*, siis on keskvõrde morfofonoloogiline mudel ehk kompositsioonimall olemas kõigi adjektiivide jaoks. Samas on selle mudeli kasutusel tunnetuslikke piiranguid, mis keelavad aluse kontradiktoorsuse (omadus kas on või ei, ta ei ole skaleeritav). Just selle reegli eiramine sunnib lugejat leidma kontekstist võtme, mis annab vormile *ad hoc* ehk pragmaatilise tähenduse. Analoogetselt sunnib aktuaalsele loovale interpretatsioonile nt deminutiiviliide seal, kus alusel puudub väiksuse või armsuse mõõde, või naissooliide seal, kus sugu eestlase kogemuses relevantne tunnus ei ole (*ministrike, ministrinna*). Keele-

kogemus võib teatud pragmaatilist tähendust enam toetada ja anda interpretatsiooniskeemi (pigem ironia kui hellitus, mis mõlemad on võimalikud).

Kohati ei ole viga kerge iseloomustada – kas tegemist on metafoorse keelendiga, mille loomisel liigutakse mentaalses ruumis, või millegi muuga. Juhul kui sõna või väljend, olgu metafooriline või mitte, on omas tähenduses meie leksikaalse normi osa (st tinglikus valmisleksikonis olemas), kuid teda kasutatakse ootamatus registris, siis olen rääkinud kasutuskonteksti nihkest. Näiteks võib kohtuotsusteski leida sinna tunnistajate ütlustest sattunud informaalsete madalstiilsete väljendeid (*Kohus tuvastas, et kohtualune NN tõmbas võõraste naistega ringi* vms). Kohati seisneb erinevus metafoorist ainult selles, et mentaalses ruumis on tõste samale objekti(liigi)le osutamiseks tehtud juba varem. Teisisõnu, kohati võiks rääkida metafoorse keelendi uuest metaforiseerimisest, kuid jätan piiri nende vahel siinkohal lahti.

Ent liikugem nüüd taustalt tekstide juurde.

4. Loov ja loodud sõna ajakirjanduslikus essees

Uuritud kuus Sirbi *Sotsiaalia*-rubriigi teksti pärinevad kõik 6. juulist 2003. Kasutan seal *ad hoc* moodustatud või niisuguses tähenduses kasutatud ainese tähistamiseks tinglikku terminit *loovsõna*. See-suguseid üksusi on uuritud materjalis 3,5% sõnedest ja leitud üksused esinevad 1–13 korda. Üllatav on, et üks ja seesama “loovsõna” võib esineda ka 2–3 autoril. (Võrdluseks mainitagu: suulise kõne korpuse üleskirjutuste provisoorsel vaatlusel täheldasin n-ö loovsõnu u. 5% sõnedest, mis viitab võimalusele, et informaaalsus seda parameetrit suurendab.)

Ülekaalukalt moodustatakse nimisõnu või muudetakse nende tähendust: *ad-hoc*-ainesest moodustavad nimisõnad üksi või fraasi põhjana üle 70%, verbe on 10 korda vähem ja neistki enamik kesksõnana, mida võiks lugeda ka pigem adjektiivide 10% rühma (see tõstaks nende osatähtsuse 15% juurde). Ühel juhul moodustatakse loovalt ka numeraal: järgarv ‘tundmatu’ tähendusega alusel *n* (*n-ndal tinglikkusastmel*). Adverbe võiks ÕS-i andmeid arvestades

loovaks lugeda kaks (u. 1%): *tõsiseltvõetavalt (talletama)* ja *koledalt (mürisev)*.

SÕNALOOMETEHEIST esindab enamik (u. 80%) rohkem või vähem regulaarset sõnamoodustust, mille hulgas tuletust ja liitmist on enam-vähem võrdsel määral ja kohati ka kombineeritult, ilma et selget piiri saaks tõmmata (*ellujäämine, kirjastusfirma, pettekujutis, teeninduskanal* vm). Tähendusplaanis ei ole asi nii selge – moodustis või selle põhi võib olla dissonantne oma laiendite suhtes, tema osutus ootamatu vms (allpool tuleb sellest juttu).

Nimisõnadest on liitumeid pisut rohkem kui tuletisi. Massiliselt on n-ö puhast liitmist, mis tuletusega ei kombineeru, ja see võib viidata mõistekujundusele (*keeleinstituut, lastepaviljon, leinapäev, reklaamiväli*). Vahel jääb mõistekujunduse eesmärk aga tagaplaanile ja liitmine tundub samavõrra kokkukirjutuse tekstiökonomiana, nt *normaalolek, juhtkultuur, sidemehhanism, sidemonopol, sisevaenlane, sünnikuupäev, koduraamatukogu, tehisdraakon, tinglikkusaste, feminisminüanss*, või kinnistäiendi ainuvõimalusena, nagu *erakanal, erategija* vm. Mõistekujundus võib olla üsna ootamatu, nagu *teiseniküündimine*, mida aitab mõtestada hinnangumodaaliga varustatud lähikontekst: *küberruum kui pelgalt eneseväljenduse ja teiseniküündimise võimalus*. On ka neid liitmisi, mis osutavad normingu ja idiolekti- või registrinormi erinevust, nagu *väärtuste-süsteem* või *reaalsusekadu*. – normatiivselt on eelistatud ainsuslik (u)s-liitumine. Esindatud on o-interfiks (*elektroüritus*), kuid siin võib aktuaalne olla hoopis argine-slängilik lühendamine.

Konnotatsioonidest sageli vaba ja stiililt neutraalse näitena ning kontekstitagi suhteliselt hõlpsasti mõistetavana võib nimetada osati lühendatud võõrtäiendiga nimisõnu *megamasin, kontrakultuur, privaatrium, promomaterjal, küberkultuur, kübermõõde, küberpunkar, küberterrorist, virtuaalreaalsus* jt, osa küll temaatiliselt nii abstraktsel alal, et ühene mõistestus ei ole tingimatu. Osa sõnu ongi raskesti tõlgendatavad sellelsamal põhjusel, nt *küber-ebakindlus* ajastu omadusena, *inforuum* ja *privaatrium* ühiskonna kui elukeskkonna osana, tehisintellekt kui *üliorganism* vms. Siiski tuleb siin ja edaspidi arvestada, et mõte on tekstil, mis tähendab, et niisuguste

sõnade funktsioon ei ole muus kui teksti mõtte sammsammulises lähendamises lugejale, või oleks täpsem öelda, lugeja toomine teksti mõtte juurde, milles teatud tonaalsusega sõnade kuhjamilisel kriitika teemaobjektidest kõneldes on täita oma roll.

Sootäpsustus sunnib tõlgendama selle eesti emakeeles enamasti irrelevantse kategooria märkimise vajadust. Antud juhul leiab tõlgenduse tekstist: "Eesti mõtteloo" sarja meesautorite valdavus suunab mõtlema kirjutamata *naismõtteloo*st ja näitama naiste ajaloolist rolli irooniliselt märgitud *meesheeroste* kõrval. Kohati määrab tõlgendusruumi normis pragmaatilise (ironia, halvustuse) tähendusega põhja valik (*reklaamüllitis, külajobu, inforeostus, info-solk*), mida võimendab kasutuskonteksti nihe (vulgaarne *jobu* ja *solk* nõudliku Sirbi artiklis). Põhja kasutusharvuse tõttu on poeetilise markeriga *kultuurivald* ja *leinahõng*. Enamasti markeerib irooniat täiendtüve valik, nt Eestile viitav *kaubandusvabariik*. Täiendosa kannab kohati selget positiivset konnotatsiooni, nagu *vaimu*-liitsõnades (tähendus 'vaimne': *vaimuaristokraat, vaimumees, vaimuruum*), kord aga negatiivset, nagu *häkkerioskustes* ja *jõmmi-stiilis*. Huvitav on katkendlühendite liitmine (õieti liitsõna mõlema osa katkendlühendamine), mis oma kauaaegse kantseliidimaiguga võib kanda irooniat tähistatava suhtes (*küborg Smith*).

Kõige ulatuslikum on teonimetuletus. Tähelepanu väärib markeerimata juhtudest vaid paar: *totaliseerimine* sel asjaolul, et normi-allikais puudub alusverb, ning *teedelagunemine* väga levinud väljendis *kevadise teedelagunemise ajal* seepärast, et teda ÕS-is ei ole. (Muid juhte vaatame allpool.) Reeglipäraseid tegijanimesisid on mõned, neist puudub alusverbi kohustuslik sihtis vaid ühel, kuid temas peituv tagasiviide annab fraasile piisava mõtestuse (öösiiti helistatakse pidevalt, aga firma ei avalda *häärija numbrit*, kaitstes tema privaatsust). Esineb nii deverbaalseid *nu-* kui ka *tu-*tuletisi, kõik koos alusverbi reeglipärase laienditega.

Adjektiivimoodustust esindavad *-lik, -line, -matu* 2–4 juhuga, kõik oma aluselt selgesti interpreteeritavad. *lik*-omadussõna alus on enamasti nimi või selle võõrtuletis (nt *nartsissistlik, uusjungaaniaalik, kartesiaanlik, foucault'lik, newage'ilik*). Enam pakuvad tõlgendus-

huvi paar terast liitadjektiiv, nt *tapavaba* (vaevalt ükski päev kalendris täitsa tapavaba on) või *mõttelooküps* eespool kirjeldatud feministlikus tekstis.

MUUD SÕNAMOODUSTUSEGA PIIRSET või selleks peetavat on suhteliselt vähe. Selgeid konversioonijuhte on kaks koos, nii et üks neist kujutab endast samal ajal lühendkinnistüve *küber-* iseseisvumist (*väga küber ja väga väga punk*). Võib näha oleviku kesksõna tarvitust nimisõnana (*kõikenägev* ilma selge osutuseta; *valitav* viitega Raskile) või laiendamata predikatiivse adjektiivina (*lähene-mine on õõnestav*); neid on korra ka mitmeosaliseks paarissõnaks kuhjatud (*tarbimisakti registreeriv-tingiv-suunav-(eba)rahuldav Süsteem*).

Pea kõige huvitavam leid üldiselt väga vähese verbimoodustuse juures ja tavalise taas-liitmise kõrval on tagasituletus – ja veel metafoorsena: tuntud (ja ÕS-i) *koriluse* tüvi kantakse üle füüsilise ruumi valdkonnast virtuaalsesse. Huvitavaks teeb leiu asjaolu, et *korilema* ja *korilemine* esinevad kahel autoril.

LAENAMINE on ootamatult vähene: otse tekstis määratletakse laen *lamella* kui 'liibido kude'; tuleb ette siinkirjutajale tõlgendamatu, kuid selgelt vene keelele ja küsimärgiga mingile Vene ajale (tsaariajale? nõukogude ajale?) viitav liitsõnaosa *slobodaa(maja)*; ÕS-is puuduvast esinevad argisõnad *hakkima, hækker*; veel võib siia arvata *kartesiaan-*, *jungiaan-* jms adjektiivituletuse alustüved. Puhast osutust esindab nimi tuletise *newage* 'ilik koostises. Tsitaat-sõnu esindab sks *Realitätsverlust*, millel tekstis antakse sulgudes tõlge 'reaalsusekadu'

TÄHENDUSE, SÕNALIIGI, KASUTUSKONTEKSTI JMS NIIKED

Suuresti tuli pragmaatilistel tähendustel peatuda ka siis, kui jutuks oli sõnade moodustamine. Toon ka allpool mõned analoogsed juhud omaette välja. Dissonantsi ja ebakõla kui loovuse atribuuti leiab aga Sirbi esseistikas rohkesti ka seal, kus uusi sõnu ei moodustata. Nagu eespool nimetatud, aktiveerivad normivastasused lugejat ja sunnivad tõlgendusvõimalusi leidma.

Tuletusnäidetest kannab modifitseeriv *-ke* endale üsna tüüpilist irooniat (*naise pillatud mõttekesed*; nüüdis-kortermaja kui *rikaste kastike*). Seda võimendatakse lähikontekstis veelgi kuhjatud kontrastidega: visuaalne kogemus ja teadmised Poska tänavast kui prestiižikast elukohast, semantiline kontrast *remontimata* ja *hiljuti valmis* vahel, vene laensõna oma implikatsioonidega ja nüüdne rikk(ul)us, *kast* halvustava viitena ja *ke*-liide irooniat võimendamas: *hiljuti valmis Poska tänavale, otse remontimata ainsa slobodaamaja vastu rikaste kastike*.

Liitsõnade hulgas on suhteliselt lihtsa kompositsiooniskeemiga *tehisdraakon*, kuid see viitab tagasi nii peateemale (virtuaalmaailm oma ohtudega) kui vahetult lähipealkirjale “Urbanistlik foobia”. Nii on “hirmutavaid” komponente korraga kolm: segunevad põhja imaginaarne tähendus oma võitmatuse komponendiga, täiendi ‘kunstlikkuse’ tähendus ja metafoorne osutus.

Huvitav leid on *kolmvarvasrähn*, millele meie terminisüsteemis on kompositsioonianalooge, kuid mille osad on dissonantsis meie maailmapilditeadmistega. Usutavasti võimendab terminimudel seejuures mingit teadmatustunnet (implitseerib ‘võhiku’ tähendust või asetab lugeja sellesse rolli). Niisugune kujuteldav lind sümboliseerib kaitsmisväärsset keskkonda (*Neile ei läinud lein kriipsuvõrragi korda, rääkimata kolmvarvasrähnist või järvekallaste taimestikust*).

Leksikaalset ebakõla on palju ja mitut laadi. Ei ole võimalik kõiki juhte üles lugeda ja neid ei ole kõiki ka arvesse võetud, püsites sõna ja lihtsa 2–3 sõna fraasi tasandil. Toon siin näiteks fraasid *ellujäämise alampiir* ja *steriilsevõitu mõtteluie ümber*, mis toimivad ka hoiakute suhtes. Tähendusi markeerib viimases näites ka markeeritud sõnavorm (vrd *luude ümber*). Hoiakuid kujundavad muu hulgas konnotatsioonikontrastid (*kihutada koledalt müriseva megamasinaga mööda väikest metsajärve* või pidulik päev ‘püha’ liitsõnas *veresaunapäev*).

Analoogselt eelmise näitega on leksikogrammatilises plaanis harjumatu *elektriseeritud võrk*, mille taustale keelekogemus asetab *elektriseeritud*-vormi kinnistunud kasutuskontekstid ja neutraalse sõna *elektrivõrk*. Jutt käib veebist. Dissonantsed võivad olla

mastaabid: on raske kujutada tegevussubjekti, mis on laotunud kogu maailmale (taevas? > kontekstis Internet).

Üsna tavaline on ootamatu tunnuseomistus, nt verb ühendites kahtlust läbima (kahtluse läbinu), filtrit kehtestama (infosolgi tarvis filtrite kehtestamine), kommunikatsioonist välja sulgema (mis on /meililugemise/ kahtlus kommunikatsioonist väljasulgemise kõrval?), teadvust kaubanduslikult töötlema (minu teadvuse kaubanduslik töötlemine viitega ajakirjandusele), liiklushuligaane tegudele innustama või subjektitäiend ühendis ühikute endassesulgumine. Samamoodi võib ootamatu olla omadussõna (vaimne filter), kuulisand, nagu ühes määratluses [vulgaarne arusaam (psühholoogia kui vaba ettevõtlus, nagu Lacan seda karikeeris)] või sama funktsiooniga kinnistäiend (nt erategija, mida tekst suunab mõistestama liitumina 'eduka' või 'kõva mehe' tähenduses) jne. Ka võib ootamatuid mõtestusi anda teksti teema (pleonasmi ja jutumärgistamise tingib fraasis "tõeline" reaalsus virtuaalmaailma teema).

Loovust nõuab ka referentsiahelate tabamine, eriti muidugi ebatüüpilise katafoorse asenduse korral. Näiteks linna esileküündiv värav võimaldab Tallinnaski palju osutusi, katafoorselt saab see aga sisu 'Paljassaare Koplis'

Otseseid ootamatuid määratlusi ja kitsendavaid osutusi leiab mitmel pool. Näiteks on leinapäev nimelt 14. juuni. Hamleti Realitätsverlust avatakse vastikusena (Realitätsverlust (reaalsusekadu): milline vastik inimene too [Ophelia] on) või autori liitsõna paberläige ohustavana (paberiläige – meeltesse sissetungija agressiivne märk, terrori märk), viidates kirjutavale pressile. Määratlemine võib lause kulus aktsentueerida neutraalse, rõhutatult asjaliku teemaosutuse pragmaatilise eesmärgi (kaubanduskonkurents nõuab üha tugevamaid signaale – üha suuremaid formaate ja kriiskavamaid värve) või olla ise teemaks, millele lisatakse subjekt alles fookuses (vaimu-ruumi reostuse allikas on eratelevisioon).

5. Kokkuvõtteks

Väike uurimus ei saa anda pilti tekstiliigist tervikuna ega kehti ilmselt ka väljaspool uuritud spetsiifilist väljaannet, seda enam, et essee üldiselt on küllaltki vaba ja autorisõltlik tekstiliik. Siiski on võrdluseks käepärast ka andmeid, mida seni ei ole publitseeritud muul moel kui siin kajastuva tekstipäeva ettekandes – juttu oli seal ka EL põhiseadusliku lepingu eelnõu sõnakasutusest. Lisaks olen katseliselt vaadanud mõnd suulise korpuse transkribeeritud teksti.

Niisuguse tekstiliigikogemuse juures jääb üldmulje, et sõnamoodustusviisidest on tuletust tema prototüüpses funktsioonis (uute sõnade saamiseks) kõige vähem vaja. Pigem on ta teksti võrdlusvahend (nagu *newage*'lik) või mõistesuhetaja (nagu *küberraumi ... sõnavabaduslikud põhialused* või *ilmavaatelised hoiakud*), eitusvahend (nagu *kõrvaldamatu* või *haavamatu*) vms.

Tuletus on teksti aspektist siis ennekõike grammatiline vahend. Puhtgrammatiliseks peetavat (nn automaatset) tuletust on seejuures kõige rohkem, nt *mine*-tuletised moodustavad n-ö loovsõnadest ligi viiendiku. Domineerib siiski liitmine – liitmise juhte on tuletuse ja lühendamisega kaasuvaid arvestades nn loovsõnade hulgas umbes pool.

Üsna kõnekana (ehkki praeguste teoreetiliste arusaamade taustal mitte ootamatuna) tunduvad kaks tähelepanekut. Esiteks, sõnaloomega võrdtähtsad on leksikogrammatilised seosed, st sõna- ja fraasitasandit on peaaegu võimatu lahutada. Teiseks, teksti ehitamise juures on tähtsal kohal pigem mõisteloome ja *ad hoc* tähendusomistus kui sõnaloom. Kombineerides loovalt igasuguseid vahendeid, suunatakse lugejat fraasi- ja sõnatasandi ebakõlade ja kontrastide ning nende kohatise kuhjamisega nii teksti mõtte poole kui ka tema ideoloogia juurde.

Igatahes kinnitab väike uurimus, et (haritud) keelekogemus tuleb vaid tekstidega ja seda luuakse või restruktureeritakse süsteemi kaudsel toel kogu aeg. Regulaarsust, reeglipära, normikohasust leiab ajakirjandus-essees küll sõnamoodustuse aspektist, kuid sõnaloometasandil tervikuna on selle osatähtsus vaid 50% ringis. Langackeri ülal vahendatud terminites ületab produktiivsuse regulaarsuse pooltel juhtudel ja on pooltel juhtudel regulaarsusega tasakaalus. Fraasi-

tasandil aga üllatatakse meid pidevalt, et saada kokku sihtrühma jaoks informatiivne ja ideoloogiliselt selge tekst. Ühtlasi toetab uurimus Fouconnier ja Turneri arusaamasid, et valdkondade optimaalne loov segamine ja keelendi kasutuskontekstide nihutamine annab tekstidele retoorilise jõu ning aitab järeldada teksti mõtet ja ideestikku.

KIRJANDUS

- Bachmann, Talis, Jaan Huik 1989.** Imetabane taju. Mosaiik 47. Tallinn: Valgus.
- Barlow, Michael, Suzanne Kemmer (eds.) 2000.** Usage-Based Models of Language. Stanford, California: CSLI Publications, Center for the Study of Language and Information.
- Biber, Douglas 2000.** Investigating language use through corpus-based analysis of association patterns. – M. Barlow, S. Kemmer (eds.). 287–313.
- Chiappe, Dan L. 2000.** Metaphor, Modularity, and the Evolution of Conceptual Integration. – Metaphor and Symbol. Vol. 15 (2000), 3. Lawrence Erlbaum. 137–158
- Cruse, David A. 1991.** Lexical Semantics. Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sidney: Cambridge University Press.
- Dancygier, Barbara 2005.** Blending and narrative viewpoint: Jonathan Raban's travels through mental spaces. – Language and Literature, Vol. 4, No. 2, 99–127 Sage Publications.
- Dressler, Wolfgang U. 1998.** What is the core of morphology? – J. Niemi, J. Heikkinen (eds.), Language, Contact, Variation, and Change. Studies on Languages 32. Joensuu: University of Joensuu. 15–32.
- Fauconnier, Gilles, Mark Turner 1998.** Conceptual Integration Networks – Cognitive Science 22 (1998), 2, 133–187
- Fauconnier, Gilles, Mark Turner 2002.** The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books.
- Kasik, Reet 2001.** Analytic causatives in Estonian. – Mati Ereht (ed.), Estonian Typological Studies V Tartu: University of Tartu. 77–122.
- Kerge, Krista 1996a.** The Estonian agent nouns: grammar versus lexicon. – Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF) 49 (1996), 3, 286–294.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

- Kerge, Krista 1998.** Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2001.** Action Nouns on -mine in Estonian Grammar and Lexicon. – J. Niemi, J. Heikkinen (eds.), Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course. Tartu. June 2000. Studies in Languages 36. Joensuu: University of Joensuu. 34–45.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus teksti süntaktilise keerukuse tegurina. (TPÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Lakoff, Georg, Mark Johnson 1981.** Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 2000.** A dynamic usage-based model. – M. Barlow, S. Kemmer (eds.). 1–63.
- Mandelblit, Nili 2000.** The grammatical marking of conceptual integration: From syntax to morphology. Cognitive Linguistics 11 (2000), 3–4, 197–252.
- Martinovsky, Byliana 1995.** Three cognitive theories: major differences and similarities – Talmy, Langacker, Jackendoff. <http://www.ling.gu.se/~biljana/st1-97/cogn.html>. (15.10.2005)
- Metslang, Helle 1999.** Is the Estonian and Finnish conditional actually a conditional? – Mati Ereht (ed.), Estonian Typological Studies III. Tartu: University of Tartu. 97–127.

RIIGIKIRJANDITE ALUSTAMISE RETOORILISI VÕTTEID

Kersti Lepajõe

Helsingi Ülikool / Tartu Ülikool

Kõik algab algusest – ehk see, kuidas lugeja teksti tajuma, seda vastu võtma hakkab, sõltub sellest, kuidas kirjutaja oma teksti alustab, millise silla või õigemini suhtluskanali ta lugeja ja kirjutaja vahele loob. Algas on kui kirjutaja visiitkaart – selle alusel tekib lugejal oma arusaam kirjutajast ja käsitledavast aineist. Seega on algus oluline, sest see äratav lugeja tähelepanu ja juhib tekstis sisalduva juurde. See on ka üks põhjusi, miks näiteks meediaõpikutes pööratakse tekstide pealkirjadele, juhtlõikudele ja sissejuhatusetele sedavõrd olulist tähelepanu (vt nt T. Hennoste 2001: 63–82). Algas on oluline ka lugemisprotsessi ja teksti interpreteerimise seisukohalt – teksti algus ja selles antav info juhendavad lugejat tervikteksti tajumise ja mõistmise juurde.

Teksti mõistmine on alati seotud teksti taustaga, see tähendab selle mõistmisega, milline on olnud kirjutamise kontekst ja millises kontekstis alustab tekst oma iseseisvat, kirjutajast sõltumatut elu. Kui lugeja alustab teksti lugemist, teab ta enamasti, millisesse konteksti see tekst asetub, teab kultuurinorme ja selle kultuuriga liituvaid tekstiloometavasid.

Kui vaadelda riigikirjandeid, mis on käesoleva artikli aluseks, siis sedagi tekstiliiki saadavad mitmed kultuurilis-hariduslikud taustad ja arusaamad. Ühtpidi on riigikirjand kindlaks kujunenud normidega arutlev õpilastekst, kuid samas selline tekst, mille alusel kontrollitakse emakeele õppekava täitmist ja õpilase kirjaliku eneseväljenduse taset ning küpsust (RT I 2002, M. Hennoste 1998: 26). Teisalt seostub kirjandi kui pikka aega Eestis püsinud teksti- ja eksamiliigi ning kirjaliku teksti loomise harjutustüübiga rida

kultuurilisi norme ja väljakujunenud arusaamu, milline kirjand olema peaks ja millist rolli eksamitööna tal täita tuleks. Selliste väljakujunenud tavade hulka kuuluvad ka käsitlused kirjandi algusest ehk sissejuhatusest. Mõned nn normid on jõudnud ka tekstiõpikutesse.

Näiteks M. Ehala pakub oma tekstiõpikus "Kirjutamise kunst" (2000) välja järgmise kirjandi sissejuhatuse iseloomustuse: "Hea sissejuhatatus peab täitma nelja tingimust: äratama lugejas huvi; andma lugejale märku, millise nurga alt autor teemat käsitlema hakkab; avama autori põhiidee; olema lühike." Samas ütleb Ehala, et "kuigi sissejuhatatus on vormilt lihtne ja mahult lühike, ei ole teda sugugi lihtne kirjutada" (Ehala 2000: 50). See on tõsi, aga ka need sissejuhatusele esitatavad tingimused ei abista kirjutajat kuigivõrd. Loetletakse seda, millised funktsioonid peaksid heal sissejuhatusel olema, aga mitte seda, millise sisu ja vormiga võiksid sissejuhatused olla ja milliste võtetega oleks kõige parem neid nelja tingimust täita.

Selles osas on märksa enam abi näiteks M. Hage "Tekstiõpetusest" (2000). M. Hage nimetab lisaks sissejuhatuse funktsioonidele ka sissejuhatuse põhitüübid: lugu, mis esitab teemaga seonduva juhtumi; probleemi ülesseadmise; mõistete seletamine, milles defineeritakse pealkirja märksõnu või mõisteid; sisujuht – antakse ülevaade teemast, selle osadest ja teksti eesmärgist; tsitaat kui kellegi sõnasõnaline seisukoht; päevateemaline või ilukirjanduslik pöige (Hage 2000: 137–138). Sissejuhatuse põhitüüpide tutvustamisest on palju enam kasu, sest kui kirjandi kirjutajad teavad, millised võimalused on olemas, siis on tõenäolisem ka oskus neid rakendada.

Samalaadset teksti algusele lähenemist tutvustavad ka A. Mikkola, A. Julin jt praegu Soomes kasutusel olevas gümnaasiumiõpikus "Äidinkieli ja kirjallisuus" (1989). Nad rõhutavad, et algus juhatab lugeja teksti kui terviku juurde. Algus võiks üllatada ja motiveerida lugema, rääkida teemast ja sellest, kuidas seda lahendada kavatsetakse, kuidas teema seostub teiste tekstidega, esitada kirjutamise põhjused jne. Võimalusi on palju: võib kohe minna peateema juurde, võib defineerida põhimõisted, võib alustada taustainfoga, hea on ka algusesse sobiv tsitaat, retooriline küsimus, mingi väide, aga ka vastandamine (Mikkola 1998: 162–165).

Igale keelehuvilisele teavet pakkuv Soome tekstikäsiraamat “Tekstitekiijän käsikirja” (1997) annab tööeluks vajalikke tekstitegemise üldisi juhtnööre, pidades silmas nii igapäevakirjutaja, ametniku kui ka õppija vajadusi. Käsiraamat annab juhiseid ka tekstide alguste kohta. Selles rõhutatakse, et teksti algus valitakse vastavalt teksti eesmärgile ja tekstiliigile, sest erinevad tekstiliigid nõuavad erinevaid sissejuhatusi. Näiteks pole võimalik ühtmoodi alustada uudist, ärielus tavalist müügipakkumist või koosoleku protokoll. Sissejuhatuse on see, mis määrab, millest tekst rääkima hakkab, seal määratletakse probleem, sõnastatakse põhiidee, vihjatakse teistele tekstidele (konteksti asetamine, kultuurikogemusega arvestamine), antakse taustinfot jne. Käsiraamat pakub ülevaate sellest, kuidas näiteks alustada erinevaid tarbetekste (infolehed, protokollid, juhendid) või millised sissejuhatused on sobivad uudistekstile või kliendile suunatud tootetutvustusele. Heade alustamisviisidena esitatakse faktiga alustamist, retoorilist küsimust, aga ka iseenda ja oma kirjutusprotsessi tutvustamist. Sobivad ka tsitaat, kirjeldus, mingi väide vms. Algus ei pea olema liiga pikk, see ei tohiks sisaldada liiga palju detaile, sest see on ikkagi tekstiga tutvumisejärg. Paremaks peetakse pigem lühikest kui pikka algust, sest pikk ei anna tekstile kindlat suunda. (Iisa jt 1997: 218–240)

E. Werlich oma tekstikontseptsioonis, mis on esitatud tema uurimuses “A Text Grammar of English” (1983), käsitleb alguse seoseid erinevate tekstitüüpidega. Ta nimetab, et vastavalt tekstitüübile kasutatakse sissejuhatustes erinevaid retoorilisi võtteid. Arutledes teksti terviklikkuse üle, väidab Wehrlich, et sissejuhatuse ei pea olema tervik erinevalt kogu tekstist, vaid see peaks lugeja juhtima teema juurde ja andma võimaluse edaspidi koherentse teksti loomiseks. Wehrlich jagab sissejuhatused ruumi või olukorda tutvustavateks (*direction-determining introduction*), situatsiooni tutvustavateks (*situational introduction*), teemat määratlevateks (*topic giving introduction*) ja vastandamist esitavateks (*antithetical introduction*) sissejuhatusteks.

Ruumi või olukorra esitlused sobivad alustama deskriptiivseid tekste, olgu siis tegemist tehniliste kirjelduste või narratiivsete tekstide algustega. Viimastes on üsna tavalised isiku või tegevusruumi kirjeldused, enne kui hakatakse sündmustikuga edasi liikuma.

Situatsioonikirjeldusega alustamine sobib samuti narratiivse tekstiga, kuid siis lisatakse eelnimetatule veel üks oluline aspekt – aeg. Kõige lihtsamat tüüpi situatsioonikirjeldus on taandatav küsimustele kes, kus, miks, millal ja miks. Teemat määratlevad algused sobivad analüüsivate tekstidega. (Näiteks: *Nii nagu arvuti koosneb ka inimaju tuhandetest närvirakkudest.*) Lugeja tajub kohe, et tegemist on analüüsiva tekstiga ja hakkab ka seda siis vastavalt interpreteerima. Seda tüüpi algus sobib ka juhendavate tekstidega. Tavaliselt vihjab sellistele tekstitüüpidele ka teksti teemat määratlev pealkiri. Vastandamine – teesi ja antiteesi pakkumine sobib argumenteerivate tekstide sissejuhatuseks, kus oluline on oma hinnangu või arvamuse esitamine või oma seisukohtade kaitsmine. Kuid sellist võtet võib kasutada ka teadustekstide sissejuhatustes. (Wehrlich 1983: 150–157)

Millist tekstitüüpi esindab **kirjand**, selle määratlemisega tekib aga probleeme. Teada on, et riigikirjand peaks olema **arutlev** tekst. Järelikult võiks ta sisaldada endas argumenteerivate ja analüüsivate tekstide motiive, sest kirjandis tuleb mingit probleemi lahata, oma seisukohti ja arvamusi esitada ja põhjendada. Kuigi jutustused ja kirjeldused pole kirjandinormides soovitatavad, võiks neid teksti sissejuhatuses aktsepteerida kui üht võimalikku retoorilist võtet, mis võiks lugejas teksti vastu huvi äratada või mingit üllatust pakkuda. Millist tekstitüüpi kirjand tegelikkuses esindab, pole tihti võimalik öelda, sest kirjandi mõiste alla mahuvad väga erinevate tunnustega tekstid.

Analüüsinud 50 riigikirjandi algusi (kirjutatud 1999), võib täheldada nende hulgas äärmiselt erinevaid tekste.

Kõigepealt tekstide sissejuhatuse pikkusest. Olen lähtunud õpilase enda teksti struktureerimisest ja võtnud aluseks kirjutaja määratletud alguse – teksti esimese lõigu. Analüüsitud töodes olid alguslõigu pikkused väga erinevad: kõige lühem 19 sõna ja 113 tähemärki, kõige pikem 191 sõna ja 1082 tähemärki. See tähendab pea kümnekordset pikkuse vahet. Selge on see, et mida pikem on tekstilõik, seda enam suudab kirjutaja sinna informatsiooni mahutada ja sissejuhatusi liigitades on selliseid pikki ja paljudest

erinevatest asjadest rääkivaid sissejuhatusi võimatu mingi kindla tüübi alla paigutada. Seda enam, et paljud kirjutajad ei taju vahet sissejuhatuses ja teksti tegeliku arendamise vahel. Pikk ja paljudest asjadest rääkiv sissejuhatus on ebaotstarbekas ka teksti jätkamise seisukohalt, sest tuleb otsustada, millisest lähtekohast tekstiga edasi minna, ja osa sissejuhatuses nimetamist leidnud asjaolusid jääb paratamatult lähemalt käsitlemata.

Vaatlen tekstide algusi kolmes rühmas vastavalt kolmele põhifunktsioonile, mida Halliday on oma funktsionaalse grammatika sissejuhatuses teksti metafunktsioonidena esile toonud (Halliday 1985). Need on 1) tähistusfunktsioon (ideatsiooniline funktsioon), mis toob esile teksti suhte tekstivälise maailmaga; 2) intertekstuaalne funktsioon, mis näitab suhet teiste tekstidega ja diskursustega ja 3) interpersonaalne funktsioon, mis konstrueerib kirjutaja ja lugeja vahelist suhet. Temaatiline algus tähendab siirdumist otse asja juurde ja viitab pealkirjas nimetatule, interdiskursiivne algus seostab teksti mõne teise diskursuse või tekstiga, interpersonaalne algus tõstab esile teksti suhtlusfunktsiooni, kirjutaja ja lugeja suhte: see pöördub otse lugeja poole või räägib kirjutaja isikust.

Esimese rühmana vaatlen **intertekstuaalseid algusi**, mida võiks N. Fairclough'le (1995) toetudes nimetada ka diskursuse esitamiseks (*discourse representation*). Vaatlen intertekstuaalsust seega laiemalt kui oma varasemas artiklis kirjandite sisulist struktuuri analüüsides (Lepajõe 2003), kus vaatlesin intertekstuaalsete viidetenäideteks selliseid, kus teksti struktuuri osaks on teine konkreetne tekst nimetamise kaudu, tsitaadi või referaadi vormis. Diskursuse esitamiseks vaatlen ka selliseid algusi, kus tuuakse sisse ükskõik missugune käsitletavast temast/pealkirjast laiem taust, millega võrreldes hakatakse või vähemalt oleks võimalik hakata teemat käsitlema. Seega kuuluvad selle algustüübi alla seosed teiste tekstidega, nende kasutamine, suhete loomine varasema teksti-, aga ka kultuurikogemusega.

Kõigepealt võib seoseid luua **tsiteerimise** (otsene laenamine) ja **refereerimise** (kaudne laenamine) abil. Tsiteerimine on mõttekas kirjandi alguses vaid siis, kui autoritektis on midagi sedavõrd erilist, millela läbi ei saa või mis tekitab lugejas huvi teksti vastu

(Lepajõe 2003: 102–115). Analüüsitud töodes kohtasin otsest laenamist – tsiteerimist vaid üks kord. Töös on kasutatud motona tsitaati Goethe “Faustist”

- (1) *Vaid see on väärt nii vabadust kui elu, kes pidevalt neid kätte võitma peab* (J.W Goethe). (Eneseusk ja eneseteostus 161 033)

Järgneb kirjandi sissejuhatav lõik.

Elu on pidevas liikumises olev aegruum. Mööduvad päevad, kuud, aastad ja aastasajad – inimene oma põhiolemuselt jääb, kuid liigub ja muutub koos sellega. Midagi hukkub, kaob, midagi tuleb juurde, toimub pidev areng, mitmekesisustumine, muutumine. Vastavalt ajale loovad inimesed ümbritsevale ühiskonnale väärtushinnanguid, rajavad tõekspidamised ja kehtestavad reeglid. Ometi on olemas kindlad, sajandite jooksul püsima jäänud põhiväärtused, mida vaatamata kõigele siiski eatuks loetakse. Täisväärtusliku elu edenemise aluseks on läbi aegade peetud töö väärtustamist, eneseusku, eesmärgi püstitamist ja selleni jõudmist, kindlat tahet, ausust, võitlusvaimu ning austust kõige väarika vastu. (Eneseusk ja eneseteostus 161 033)

Tsitaat on sobiv, seos tsitaadi ja sissejuhatava lõigu vahel on olemas: ka ülejäänud sissejuhatuse osa jätkab intertekstuaalses võtmes. Kirjutaja defineerib tsitaadist lähtudes intertekstuaalselt, kuigi allikat nimetamata, mis on elu: *pidevas liikumises olev aegruum*. Intertekstuaalsusele viitavad mitmed väljendid (*on olemas ... põhiväärtused, loetakse, on peetud*) Aga püstitakse teema juures (*elu edenemise aluseks on läbi aegade peetud töö väärtustamist, eneseusku, eesmärgi püstitamist*). Pealegi tsitaadis esinev sõna väärt esineb kirjandi alguslõiguses modifitseeritud kordusena – *väärtustamist*.

Kahe järgneva töö autorid oskavad kirjandi etteantud pealkirja “Suur aeg nõuab suuri inimesi” seostada J. Hašeki “*Vahva sõdur Švejki juhtumised maailmasõja päevil*” algusega. See on hea lähenemisviis

siis, kui pealkiri ise ongi tsitaat. Selle äratundmine aga pole õpilaste hulgas iseenesest mõistetav. Ja ega kirjutajalt seda nõutagi.

- (2) *Kuulus Tšehhi kirjanik Jaroslav Hašek on kord öelnud: suur aeg nõuab suuri inimesi. Tõsi ta on, sest igal inimajaloo etapil on esile kerkinud isikuid, kes jätavad endast sügava jälje ajalukku. Pole Eestigi selles osas erand. Uue Eesti riigi kujunemisperioodil on selleks isikuks meie kõigi poolt armastatud president Lennart Meri. Milles seisneb Lennart Mere fenomen? (Suur aeg nõuab suuri inimesi (Suur aeg nõuab suuri inimesi (J. Hašek) 600 020)*
- (3) *Nende sõnadega algab J. Hašeki huumoriklassikasse kuuluv teos "Vahva sõdur Švejki juhtumised maailmasõja päevil" Teose tegevus toimub Esimese maailmasõja ajal, autori arvates oli siis suur aeg. Milline on aeg ja millised on inimesed tänapäeval? (Suur aeg nõuab suuri inimesi (J. Hašek) 232 020)*

Mõlemas töös ei piirduta vaid tsitaadi esitamise kui pealkirja ja sissejuhatava lõigu vahelise seose loomisega, vaid pööratakse küsimusega lõigu lõpus otse lugeja poole. Küsimuse esitamine alguslõigu lõpus tähendab seda, et järgnev tekst peaks sellele küsimusele vastama. Küsimuse esitamine on tavaline retooriline võte alustada teksti ka siis, kui tahetakse asetada seda mingisse laiemasse konteksti. Näites 3 esitatud sissejuhatuse kirjutaja ilmselt nii on teinudki (*Milline on aeg ja millised on inimesed tänapäeval?*). Mõlemas sissejuhatavas lõigus on ühendatud intertekstuaalne ja interpersonaalne algus.

Sagedamini kui tsitaati kasutatakse kirjandi alguses mõne teise teksti **refereerimist**. Näiteks:

- (4) *Öeldakse, et maa on meie ema ja ilm – meie isa. See ütlus peab kindlasti paika, sest maa on kui ema, kes rinnaga oma last toidab. (Veart maa 059 037)*

- (5) *Olen kuulnud, et paljudel meil on oma täht, mida otsime ja mille poole pürgime. Mina oma tähte veel leidnud ei ole, kuid rahatähe, taevatähe ja kirjatähe avastasin enda jaoks juba varajases lapsepõlves. (Rahatäht, taevatäht, kirjatäht 450 025)*
- (6) *Paljud selgeltnägijad on öelnud, et kõige suuremat jõudu inimeses omab tema usk enesesse. Kahtlemata ongi viimane see, mis inimesi elus edasi viib, probleeme lahendada aitab ja isegi ravib. (Eneseusk ja eneseteostus 450027)*

Riigikirjandite sissejuhatusi iseloomustavad just sellised ebamäärase refereeringud, nagu näidetes 4–6. Kirjutaja püüab oma väitele kinnitust otsides kellelegi toetuda, kuid tal pole täpset allikat käepärast. Tunnuslik on neile refereeringutele see, et kõige olulisem info, millest kirjutaja oma kirjandis lähtuda tahab, esitatakse kõrvallauses. Pealause verbid on umbisikulises tegumoes või enesekohased (*öeldakse, olen kuulnud*), või siis on allikas määratlemata (*paljud selgeltnägijad*). Järelikult sisaldub sissejuhatava tekstilõigu tuum kõrvallauses ja seda tuleks edasi arendada järgnevates tekstilõikudes. Tüüpiline ongi, et sissejuhatuse teises lauses kirjutaja väljendab oma nõustumist refereeritud mõttega ja hakkab seda järgnevas tekstis põhjendama.

Intertekstuaalseid seoseid saab luua ka **nimetamise** abil, s.t intertekstuaalse allikana ei esitata teist teksti, vaid üksnes viidatakse selle olemasolule. Tegemist on teatud mõttes eelmistele näidetele vastupidise strateegiaga. Näidetes 4–6 keskenduti intertekstuaalse viite sisule, jättes allika ebamääraseks, järgnevates näidetes tõstatatakse esile intertekstuaalseid allikaid, neis öeldut aga konkretiseerimata. Näidetes (7, 8) on need allikad ainult nimetatud: piibel, Goethe, Bulgakov ja Tammsaare.

- (7) *Kui mõelda kuradile, siis võib ka kohe mõelda piiblile, sest sealt ongi see müstiline olevus oma nime saanud. Kui vanasti nähti kuradis kogu kurjuse ja paha kehastust, siis tänapäeval ei ole ta enam ainult põrguvürst ja jumala paha vastane, vaid ta on saanud inimeste silmis hoopis teistsuguse tähenduse. Igal inimesel on välja kujunenud oma isiklik nägemus*

kuradist, mis on peaaegu alti erinev kaasmaalaste omast. Õpilastele võib olla kuradiks õpetaja, kes on liialt kuri ja range. Kõige paremaks näiteks aga praegusest ühiskonnast sobiks siia Milosevic, kes Nato arvates on kõikide kuradite kurat. (Kuradi mitu nägu (Goethe, Bulgakovi ja Tammsaare teoste põhjal) 059 036)

- (8) *Kurat on oma tegemistega olnud inimesele sama lähedane kui jumal. Üheta ei oleks teist. Kuradist on saanud kurjuse ja õeluse sümbol, vandesõna, mille ütlemise eest vanemad oma last noomivad. Kirjandusklassikud Goethe, Bulgakov ja Tammsaare ei ole kuradit sugugi ainult meile Piiblist tuttava ühepalgelise tegelasena kujutanud.* (Kuradi mitu nägu (Goethe, Bulgakovi ja Tammsaare teoste põhjal) 161 035)

Kummaski mitmelauselises sissejuhatuses leidub ka muid intertekstuaalseid viiteid, kuid nende allikas on jäänud nimetamata (*on olnud, on nime saanud, on saanud sümbol*) või niisama ebamäärane nagu näidetes 4–6: *vanasti, tänapäeval, inimeste silmis, igal inimesel, kaasmaalased, õpilased, praegune ühiskond, vanemad*. Näites (7) analüüsib kirjutaja kuradi üldaktsepteeritavaid rolle ühiskonnas, aga konkretiseerib oma mõttekäiku, esitades kuradina õpetajat või Milosevici. See on hea näide sellest, kui kirjutaja ei taha mingil põhjusel rääkida iseenda nimel, vaid seostab väite intertekstuaalse allikaga (esimese puhul suhteliselt ebamäärane *õpilased võivad*, teise puhul konkreetsem *NATO*). Kirjutaja kasutab intertekstuaalsete allikate vastandamist (enne – tänapäeval), toob hulga näiteid eri valdkondadest (*õpetajad, Milosevic, NATO*), aga just seetõttu on alguslõik liiga palju infot sisaldav ja ei juhi lugejat kuigi täpselt kuradi käsitluste juurde Goethe, Tammsaare või Bulgakovi teostes.

Mõlemas näites kasutab autor mõiste (kurat) **defineerimist**, aga jätab definitsiooni ebamääraseks – kuradist on saanud kurjuse ja õeluse sümbol, sama lähedane kui jumal (8); tänapäeval ta ei ole põrguvürst ega jumala vastane (7). Viimase näite definitsioon on väljendatud eituse kaudu.

Defineerimist seoses intertekstuaalsusega kasutab ka järgmise töö autor. Tema viidatavad allikad on *keegi*, *igäüks*, *iga kirjanik*, *lugeja*.

- (9) *Maailma kirjanduse klassikute hulka kuuluvad eelkõige nimed, keda teatakse üle maa ning keda on tõlgitud paljudesse erinevatesse keeltesse. Kuid keegi ei keela igäühel omaette koostada kirjanduses pingerida või üles nimetada klassikuid. Minu jaoks kuuluvad tabelisse nii nimed maailma areenilt kui ka kirjanikud kodusest Eestist. Selge on see, et iga kirjanik soovib oma teosega edasi anda mingit sõnumit, ent alati on lugeja arusaam sama erinev kui on iga inimene teisest. (Mida on klassikalisel kirjandusel öelda tänapäeva lugejale? 450 028)*

Lisaks intertekstuaalsetele viidetele toob kirjutaja sisse ka oma isiku (*minu jaoks*) ja loob selle kaudu interpersonaalse suhte.

Terve rida kirjandeid algab kaugete laiade taustakirjeldusega, mis alles pikkamööda teema juurde jõuavad. Kuigi siin pole harilikult viiteid konkreetsetele tekstidele või allikatele, võib neid siiski pidada teatud mõttes intertekstuaalseteks algusteks, sest nad seostavad kirjandi teema teiste diskursustega või oma kogemustega maailmast või sellega, mida on varem õpitud.

- (10) *Me sünnime siia ilma täiesti abitutena. Vaatame ümberringi ja tunneme hirmu selle avara ning julma koha ees. Kui raske on alguses uskuda, et õpid selgeks vajalikud reeglid ja nipid ning suudad nende abil elus hakkama saada. Aja jooksul koguneb kasulikku infot hulgaliselt. Need teadmised moodustavadki omaette tarkuste raamatu – põhimõtete ja kogemuste teadmiku, millest saab vajaduse korral abi otsida. See teos sisaldab lõpmata palju informatsiooni ja täieneb pidevalt, sest kunagi ei ole võimalik teada kõike, mis maailmas toimub. (Mis on minu tarkuse raamat? 091 014)*

- (11) *Inimene sünnib siia ilma abitu ja väetina, ilma mingite tõekspidamiste ja maailmavaadeteta. Kuid see väike olevus areneb pidevalt ning temaga koos arenevad ka tema nägemused asjadest ja teistest isikudest me ümber. (Eneseusk ja eneseteostus 600 028)*

Sellised laiad, tervet maailma hõlmata püüdvad algused (10–11) on tüüpilised just kehvematele kirjanditele. Alguslõiku üritatakse panna kogu inimkonna või vähemalt iseenda maailmakogemus, see aga on väga raskelt seostatav konkreetse teemaga ega juhi lugejat edasise juurde. Selliste sissejuhatuste najal ei saa lugejal tekkida koherentset tervikut tekstist, sest sissejuhatused on laialivalguvad ega aita teksti interpreteerida.

Teise algustüübina käsitlen **interpersonaalseid algusi**, kus alguslõik viitab kommunikatsiooni osalistele – kirjutajale või lugejale. Otseselt lugejale suunatuks, teda aktiveerivaks algustüübiks võib lugeda küsimuse esitamist, mille autor ise kas siis kohe või hiljem kirjandi sees ka vastab või unustab vastamata, aga mis sellegipoolest juba oma vormiga tõmbab lugeja kaasa interaktiivsesse situatsiooni (näited 2, 3, 12, 13). Suhete loomiseks lugejaga on muidki võimalusi: autori enesetutvustus, nagu näide (12), endale lugejaga sama identiteedi loomine (*meie* kasutamine), pöördumised lugeja poole.

Enesetutvustuseks võib pidada järgnevat.

- (12) *Eile veetsin päeva üksi, jalutades linnapeal ning mõtisklesin elu üle. Raudteejaam on minu jaoks alati olnud millegi sümbol, kas siis lõppjaam või siis lahkumine. Mulle meeldib see ilu, mille rööpad joonistavad maapinnale ning õlistel rongidel oleks justkui rääkida midagi nendest vahemaadest, mida nad läbinud on. Mulle meeldib inimestele silma vaadata. Päikesepaiste ja inimeste rahulolevad näod, eriti kui keegi ilus inimene sulle naeratab, on mind alati rõõmsaks teinud. See on kohale jõudmise tunne. Kui aga inimesed on isekad, kui nad püüavad jätta muljet, mis ei vasta tegelikkusele, kui ümbritseb mind sompus ilm, valdab mind nukrus, siis on see justkui lahkumine. Kui kõik inimesed oleksid minu vastu head, siis teaksin, milleks olemas olla. Paraku aga see*

nii ei ole. Ma pean elama ka siis, kui mind valdab nukrus. See ongi tarkus, mis inimesel vajalik on – milleks ja kuidas elada oma elu. Millises tarkuseraamatus see kirjas on? (Mis on minu tarkuse raamat? 091 018)

Analüüsitud töödest (50) oli see ainuke, kus teksti alustatakse pika kirjeldusega sellest, mida kirjutaja tegi ja mis talle meeldis. Kirjandi kirjutaja räägib enda nimel, tutvustades lisaks tegevustele (*veetsin päeva, mõtisklesin*) ka oma tundemaailma (*päikesepaiste ja inimeste rahulolevad näod ... on mind alati rõõmsaks teinud, mind valdab nukrus*) Tavakäsitusega kirjandi alguslõigust see kokku ei sobi, kuigi tekst tõepoolest eristub ülejäänutest ja lugeja tähelepanu äratamise vajadus on siin täidetud. Seejuures aga on sissejuhatav lõik liiga pikk ja lõiku lõpetava küsimusega üsna kaudselt seotud. Lõigu lõpus esitatud küsimusele peaks aga andma vastuse järgnev tekst.

Teksti ülesehitamine **küsimus–vastus** printsiibil on populaarne teksti ülesehitamise võte, mida tutvustavad ka mitmed tekstiõpikud (Iisa jt 1997: 233; Mikkola jt 1998: 162–163). See võte sobib sel puhul, kui teksti püütakse kirjutada lugeja ootustele vastavaks. Lähemalt on küsimus–vastus ülesehitust käsitlenud A. Mäntynen oma väitekirjas (2003: 80–86, 94–95). Ka kirjandi kirjutajatele on see võte tuttav, analüüsitud töödes esines sissejuhatava lõigu küsimusega lõpetamist 11 korda. Küsimus võib viia otse teema juurde (*Milles seisneb Lennart Mere fenomen?* näide 2) ja sel juhul hakatakse järgnevas tekstis sellele vastust otsima. Küsimus võib aga ka olla sedavõrd üldine, et kirjutaja eesmärgiks saab siin olla vaid lugeja arvamuse kujundamine (*kes ei kardaks ootamatut välksurma?* näide 13). Püütakse luua lugejaga sama hoiakut – kõik inimesed kardavad.

- (13) */... /Osa inimesi näevad sõlmena ökoloogilise katastroofi ohtu, mis ähvardab aeglase kollektiivse surmaga. Et inimkonna saatus sõltub tema enda meisterdatud asjadest (tuumapomm), loob see ebakindlust. Kes ei kardaks ootamatut välksurma? (Ajalool on sõlm sees 161 038)*

Siingi on interpersonaalne algus põimitud intertekstuaalse viitega (*osa inimesi näevad*). Interpersonaalseid suhteid aitab luua **deikti-**

kute *meie* või *mina* kasutamine. Nende abil luuakse seos lugeja ja kirjutaja vahel. Näiteks *meie*-deiksise abil kujutab kirjutaja end ühena grupist, osutab rühmaga samastumisele. Nii loodab kirjutaja, et lugeja võtab omaks esitatud perspektiivi või kuulub eeldatavasti kirjutajaga samasse rühma. Selline retooriline võte on tüüpiline, kui kirjutaja tahab väite taha tuua mingi kollektiivi. Aga *meie* referent võib tähendada ka kõiki inimesi ja seega vihjata väite üldaktsepteeritavusele (Pajusalu 1999: 56–59, Lepajõe 2004: 85–89). Niisugust retoorilist võtet kasutavad abiturientid riigikirjandites üsna sageli, luues nii interpersonaalseid suhteid enda ja lugeja vahel.

- (14) *Kurat, kes ta on? Meie väljamõeldis, inimese piiramatu fantaasia vili. Kuid äkki on ta tõesti olemas? Võime väita, et saatanat ei ole olemas, kindlalt seda ütelda ei saa. On, kuidas on, ent sellega peame leppima, et mingil moel ta eksisteerib, kas või meie alateadvuses. Pöördume tema poole aukartusega.... Keegi meist pole kuradit näinud ja kes väidab, et on, seda peame hulluks.* (Kuradi mitu nägu 280 017)
- (15) *...Ning see, kuidas me kujundame oma elus järgmise päeva, on väga oluline ka meie tuleviku jaoks.* (Paremasse homsesse viivad meid usk, arukus, armastus ja koostöö 280)
- (16) *Mitmed asjad meie elus on kaotanud oma kunagise väärtuse ja tähenduse. Muutunud on keskkond ja inimene. Kuid nii rahatäht, taevatäht ning kirjatäht on andnud ja annavad meile palju, omades seega väga suurt tähendust elus.* (Rahatäht, taevatäht, kirjatäht 450 029)

Näited 14–16 räägivad *meie* kui inimestest, järelikult püütakse lugejaga selle alusel luua ühist maailmapilti – üldinimlikke arusaamu rõhutades. *meie* esineb nii atribuudina, *meie* väljamõeldis, *meie* elu, kui ka tekstiosalisena (*me* kujundame, annavad meile).

Lisaks otsisin selliseid kirjandi algusi, mis hakkaksid kohe rääkima asjast ehk oleksid seotud kirjandi pealkirjas nimetatud teemaga (näide 17).

- (17) *Minu tarkuse raamat on varjul minu hinges ja mõistuse salasoppides. Ma ei ole seda küll käes hoidnud, kuid tean, et ta on kusagil minus olemas. Minu eluõpik on tarkuse terade peidukoht. Neid ivasid olen kogunud 18 aastat. Raamat pakseneb iga kord, kui olen midagi läbi elanud. Suurem osa tarkusest olen kogunud koolist, kodust, meediast, isiklikust elust. (Mis on minu tarkuse raamat 280 019)*

Analüüsitud töödest leidsin vaid kaks sellist näidet. Tõenäoliselt oskavad või julgevad kirjandi kirjutajad vaid harvadel juhtudel kohe asja juurde siirduda, sest neid on pigem õpetatud teemaga seonduvaid, mitte aga teemast endast lähtuvaid sissejuhatusi tegema.

Kokkuvõte

Kirjandite alustamiseks on mitmeid retoorilisi võtteid, millega kirjutaja seostab oma teksti laiema konteksti või maailmapildiga. Analüüs näitab, et enamik kirjutajaid eelistab alustada interdiskursiivselt: tausta kujundamisest, seoste loomisest. Intertekstuaalseid seoseid luuakse tsiteerimise, refereerimise või nimetamise abil, aga allikaile viidatakse harva konkreetselt, meelsamini kasutatakse üldistamist. Üldistamine on iseloomulik ka interpersonaalsetele algustele, mis moodustavad teise sagedamini kasutatava algustüübi. Selles rühmas paistab silma püüd *meie*-vormi abil lugejaga ühist identiteeti luua. Struktuurivõttena kasutatakse ka küsimusevormis pöördumist lugeja(te) poole. Harvem loob kirjutaja suhte teksti lugejaga iseend, oma mõtteid tutvustades. Nii küsimuste esitamine sissejuhatavas lõigus kui ka isikudeiktikute kasutamine on interpersonaalste suhete loomise viis. Vaid üksikjuhtudel julgeb kirjutaja kohe ja konkreetselt asja juurde asuda ehk teemast rääkima hakata.

Kirjandite sissejuhatused on üks komponent kirjandi kui tervikteksti ülesehitusest. Algas viitab sellele, milline järgnev tekst olema peaks või millisesse konteksti see asetuda võiks. Kirjandites on vähe ühele aspektile keskenduvaid sissejuhatusi. Enamasti on algused liiga pikad ja sisaldavad endas mitut tüüpi materjali – nii intertekstuaalseid kui ka interpersonaalseid. Sellistel juhtudel on

kirjutajal endalgi raske valida, mille külge järgnev teema arendus võiks haakuda, lugejast rääkimata. Kirjandite struktuuri õpetamisel tuleks keskenduda sellele, et sissejuhatusse valitaks üks vaatepunkt või üks teema, mida edaspidi lahkama asutakse. Liiga pikad ja erinevatest asjadest kõnelevad sissejuhatused on ebaefektiivsed, sest nad ei juhi lugejat edasi. Ka kontekst, kuhu kirjutatu asetuma peaks, on sel puhul liiga lai ja kogu maailma hõlmav. Toimivast retoorilisest võttest pole sellisel juhul põhjust rääkida.

KIRJANDUS

- Ehala, M. 2000.** Kirjutamise kunst. Tekstiõpetuse õpik. Kännimees. 50–53.
- Fairclough, N. 1995.** Discourse representation in media discourse. – Norman Fairclough. Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language. London: Longmann. 54–69.
- Hage, M. 2000.** Tekstiõpetus. Ainaamat. Tallinn: Koolibri. 137–139.
- Halliday, M.A.K 1985.** An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
- Hennoste, M 1998.** Arukas arutleja. Tallinn: Virgela
- Hennoste, T 2001.** Uudise käsiraamat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Iisa, K, S. Kaukanpää, A. Piehl 1997.** Tekstitehnik käsikirja. Espoo: Yrityskirjat OY.
- Lepajõe, K. 2003.** Intertekstuaalsed suhted õpilastekstides – R. Kasik (toim), Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 102–115.
- Lepajõe, K. 2004.** Isikudeiksis õpilastekstides – R. Kasik (toim), Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 74–89.
- Mikkola, A, A. Julin, A. Kauppinen, L. Koskela, K. Valkonen 1998.** Äidinkieli ja kirjallisuus. Käsikirja. Helsinki: WSOY.
- Mäntynen, A. 2003.** Miten kielestä kerrotaan. Kielijuttujen retoriikkaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pajusalu, R. 1999.** Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- RT I 2002 = Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava
www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp=802290
- Werlich, E. 1983.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.

TERMINOLOOGIA ÕPIKUTES

Helin Puksand

Tallinna Ülikool

1. Õpikuteksti loetavuse kriteeriumid

Koolis õpetatakse paljude erialade (keele, loodusõpetuse, ajaloo, matemaatika jne) terminoloogiat. Kitsamas tähenduses on terminoloogia ehk oskuskeel mingil kindlal erialal kasutatav keel, millele on iseloomulik selle ala asjatundjate korraldatud sõnavara ning eriomane üldine väljendusviis (Kull 2000). Oma hilisemas elus kasutab iga keeletarvitaja, vastavalt oma ametile, aktiivselt ainult väikest osa oskussõnavarast. Passiivse sõnavarana on erialade põhiterminoloogia tundmine siiski vajalik, et orienteeruda maailmas ja selle tekstihulkades. Oskuskeele osatähtsus õppetekstides on erinev. 4.–6. klassi eesti keele õpikud pakuvad eelkõige ilukirjanduslikke tekste, seega on terminoloogiat neis suhteliselt vähe. Loodusõpetuse ja ajalooõpikute üks eesmärke aga ongi tutvustada erialakeelt, seetõttu peab termineid neis oluliselt rohkem olema.

Sõnavara võib omandada, kui kuulata ja lugeda tekste. Kui tekst on üldjoontes arusaadav, siis õpilane mõistab uue sõna tähendust konteksti põhjal. Mida rohkem ta selle sõnaga kokku puutub, seda tõenäolisem on, et ta omandab sõna täieliku tähenduse ja jätab selle meelde. Sõnade teadlik õppimine aga vastandub loomulikule omandamisele. Sõna on üldjuhul lihtsam meelde jätta, kui selle tähendust on täielikult mõistetud, seega on õpetaja seletused kindlasti toeks. Meeldejäämist võib abistada, kasutades mitmesuguseid mälu toetavaid võtteid. (Gower, Phillips, Walters 1995)

Mõistemoodustuse eelduseks on inimaju kaasasündinud võime liigendada, kategoriseerida ja hierarhiseerida (Hint 1998). Siiski ei

ole need võimed lapsel kohe välja kujunenud. L. Vögotski (1961) sõnul on mõiste kujunemine eesmärgipärane protsess, operatsiooni seeria, mis viib astmetena lõpliku eesmärgini. Mõiste formeerumine algab varases lapseas, kuid intellektuaalne funktsioon küpseb, võtab kuju ja areneb alles puberteedieas. L. Vögotski (1961) kirjeldab sõnalise mõtlemise üksuseid, milleks on sünkreedid, kompleksid ja teaduslikud mõisted.

Sünkreeidi puhul paneb laps kahele asjale ühise nime juhuslikult, iga uus objekt lisatakse mõiste alla ainuüksi oletuse või katse põhjal ning asendatakse teise objektiga, kui selgub, et oletus oli vale. Ühenduse põhjuseks on siin asjade juhuslik koosinemine või lapse suva (Vögotski 1961).

Kompleksi puhul lähtub laps sõna ja asja seostades ühistest omadustest (ühest või mitmest), kusjuures väiksemad lapsed võivad üle minna ühelt kriteeriumilt teisele. Suuremad lapsed jäävad kindlaks ühele kriteeriumile, olgu selleks siis üks tunnus või mitu. Kompleksi komponentidevaheline side on pigem konkreetne ja tegelik kui abstraktne ja loogiline. Kompleksid on väga variatiivsed, nad on aluseks ka täiskasvanute tavakujutlustele (Vögotski 1961).

Teaduslik mõiste erineb kompleksi kõrgeimast alatüübist tavamõistest selle poolest, et tavamõiste puhul laps ei oska ütelda, miks ta just need asjad kokku pani, st ei oska kriteeriumi sõnastada ega teadvustada, aga teadusliku mõiste puhul oskab. Teaduslikud mõisted kujunevad koolis täiskasvanute seletuste alusel.

Iga nimetatud mõistetüübi jaoks on Vögotski meelest võimalikud teatud mõtlemisoperatsioonid, mida sooritada ei ole madalamates ühikutes võimalik ja kõrgemates ühikutes otstarbekas. (Vögotski 1961, vt ka Tulviste 1978)

Lapse mõtlemise aluseks on protsessid, mida laps elab üle oma meeltega välismaailma tunnetades. Otseselt toetub mõtlemine mõistetele, mis omandatakse kõne kujunemise ajal. Algul tugineb lapse mõtlemine nähtavale (kujundlikule) ja alles 12.–13. eluaastaks saavutab abstraktse iseloomu. Mõtlemist arendab eelkõige mõtlemise protsess ise (Leppik 2000).

Tänapäeval kasutatakse koolis mõtlemise arendamiseks sageli ka tööd õpikuga. J. Mikk viitab, et paljudes riikides töötavad õpilased õppekirjandusega 60% õppetunni ajast ja enamiku õpiajast kodus.

Arvatavasti on meil need andmed enam-vähem samal tasemel (Mikk 2000b). Õpiteksti sage kasutamine nõuab, et õpikud oleksid kvaliteetsed. Õpiku kvaliteedi kriteeriumid on Jaan Miku arvates järgmised (Mikk 2000a):

- (1) Õpiku sisu. Siin on oluline vastavus õppekavale, programmi-dele, teaduslik õigsus, eakohasus, huvitavus.
- (2) Loetavus, kuna liigne keerukus võib viia ülekoormuseni ja tuupimiseni, mille kaugemaks tagajärjeks võib aga olla õpikute ja teadmiste mittehindamine. Õpetamise eesmäärke, milleks on teadmiste ja oskuste omandamine ning mõtlemise areng, võivad täita vaid arusaadavad õpikud. Loetavuse aspekt on oluline ka õppimise nauditavaks tegemisel. Ainult mõistetatavad õpikud saavad olla huvitavad.
- (3) Hea struktureeritus.

Olulisim märksõna neist kolmest on mõistetatavus, kuna koolis on kõige olulisem aru saada sellest, mida õpitakse. Mittemõistmise puhul ei ole eeldatavalt võimalik ka ainet adekvaatselt omandada. Mõistmine sõltub nii lugejast kui ka tekstist, samal ajal kui mõistetatavus sõltub ainult tekstist. Mõistetatavuse taotlemisel on asjakohane arvesse võtta õpilaste taset ja varasemaid kogemusi. Olulisemaid õppekirjanduses arvestatavaid printsiipe on jõukohasus, mis lisaks õppesisule on tihedalt seotud aine esitamise verbaalse küljega – sõnavara peab olema kooskõlas õpilaste arengutasemega. Raskused lause mõistmisel tekivad lause keerukatest konstruktsioonidest – umbisikuline tegumood, eitus ja teised harva esinevad verbivormid, nimisõnaühendid, lauselühendid, kõrvallause pealause osade vahel jne (Mikk 2000b). Kohati liiga keerulised ja mahukad õpikud on üks põhjus, miks järjest rohkem õpilasi klassifitseeritakse erivajadustega lasteks või kaovad nad koolist üldse (Mikk 2003).

Kergesti loetav (õpiku)tekst peaks toetuma järgnevale:

1. Eelistada tuleks lühemaid lauseid. Mida pikemad on laused, seda keerulisem on tekst ja seda raskem on seda mõista, kuna a) pikemaid lauseid on raskem mahutada lühiajalisse mällu, kuid lausete säilitamine lühiajalisel mälus on vajalik, et neid mõista; b) pikad laused on keerukama struktuuriga ja sageli on siis ka teksti struktuur keerukam; c) pikkades lausetes võivad seotud sõnad teineteisest kaugemale jääda, mistõttu nende vahelisi seoseid

on raske mõista. Jaan Miku arvates on sobivaimaks lausepikkuseks 4.–6. klassis 12 sõna (Mikk 1991). Krista Kerge on uurinud keele erinevate kasutusvaldkondade lause pikkust sõnedes ja saanud järgmisi tulemusi (Kerge 2003):

Igapäevasuhtlus	9,15
Ilukirjandus	10,01
Ajakirjandus	13,79
Teadus	12,61
Keskmine	11,39

Eelnevast võib järeldada, et kuni 12-sõnalise lause nõue on igati õigustatud.

2. Eelistada tuleks tuntud sõnu. Sõnade tuntuse määramisel võib aluseks võtta mitmeid aspekte: sõna sagedust, sõna võõrust või sõna pikkust. Sagedamini esinev sõna on tuntum. Võõrsõnad on enamikule lugejaile vähem tuntud kui omasõnad. Kõige tihedamini toetutakse sõna pikkusele – pikad sõnad kannavad rohkem infot ja sellevõrra on neist keerulisem aru saada. Omavahel on seotud sõna pikkus ja sagedus – lühem sõna on enamasti ka sagedasem sõna. Näiteks vastamisel ei kasuta õpilased keerulisi sõnu, samuti väldivad nad pikki sõnu lugemisel ja meeldejätmisel (Eltis 1995). Viivi Maanso on 1998. a oma uurimustes jõudnud järeldusteni, et tekstis esinevad tundmatud sõnad tekitavad õpiraskusi – lugemisraskusi, mõistmisraskusi (Maanso 1998).
3. Õpikutest arusaamise sõna tasandil teeb raskeks veel terminite kasutamine. Terminid ehk oskussõnad on erialamõisteid tähistavad keelendid (Kull 2000). Oskussõnavara kuulub oskuskeelde. Terminid on enamasti tundmatud, kuna neid igapäevases kõnes kuigi tihti ei kasutata ning nende puhul on väga oluline just nende täpne tähendus. Terminid nõuavad tingimata seletamist. Seletamata võib mõnest terminist üle minna vaid juhul, kui on kindlalt teada, et õpilased seda tunnevad. Teksti raskus sõltub peale terminite ja mitmesuguste muude tundmatute sõnade ka sõnade abstraktsusest. Eelistada tuleks võimalikult konkreetseid sõnu – abstraktsemad sõnad on raskemad omandada, neid on keeruline mõista ja mäletada. Tihti on abstraktsed sõnad mitmetähenduslikud, mis tekitab lisaraskusi teksti mõistmisel. Ka on abstraktsed sõnad enamasti tundmatud, kuna neid kasutatakse harva (Mikk 1980).

Õpikuteksti lausepikkusest ja pikkade sõnade osakaalust õpikutes on käesoleva artikli autor kirjutanud kogumikus "Tekstid ja taustad III" (vt Puksand 2004). Allpool tutvustatakse uurimust, mis jälgis uute mõistete avamise ja kordava nimetamise aspektist 11 praegu kasutusel olevat õpikut (üks neist kahes osas):

1. Hiisjärv, P. 2001. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 4. klassile. Tallinn: Avita.
 2. Hiisjärv, P. 2002. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 5. klassile. Tallinn: Avita.
 3. Hiisjärv, P. 1999. Eesti keele õpik 6. klassile. Tallinn: Avita.
 4. Maanso, V., K. Vardja, M. Vardja. 2001. Emakeele ABC. IV klassi õpik. Tallinn: Koolibri.
 5. Maanso, V., K. Vardja, M. Vardja. 2002. Sõnasõber. V klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
 6. Maanso, V., K. Vardja, M. Vardja. 1999. Keelesõber. VI klassi emakeeleõpik. Tallinn: Koolibri.
 7. Kaljula, S., A. Saar. 2001. Loodusõpetus IV klassile 1. osa. Tallinn: Koolibri.
 8. Kaljula, S., H. Karik, A. Saar, K. Sirel. 1998. Loodusõpetus V klassile. Tallinn: Koolibri.
 9. Relve, H. 1999. Loodusõpetus VI klassile 1. osa. Tallinn: Koolibri.
 10. Relve, H. 1999. Loodusõpetus VI klassile 2. osa. Tallinn: Koolibri.
 11. Hergauk, E., M. Laar, M. Tilk. 2002. Ajalugu 5. klassile. Tallinn: Avita.
 12. Vsevirov, D. 2002. Pilk ajalukku. 5. klassi õpik. Tallinn: Koolibri.
- Terminoloogia esitamist on vaadeldud eraldi eesti keele õpikutes ja loodusõpetuse ning ajalooõpikutes, kuna nende ainete eesmärgid on erinevad. Kuna mitmel õpikul on autorite kollektiivid, siis tahtmata alfabeetilises järjestuses esimest autorit liigselt esile tõsta, nimetan õpikuid kirjastuste järgi.

2. Mõistete õpetamise määr ja viis

Eesti keel on tänapäeval integreeritud õppeaine, millesse on koondatud nii kirjandus kui keeleõpetus. Eesti keele õpikute eesmärgiks on muuhulgas pakkuda õpilastele eelkõige esteetiliselt naudingut, tekitades neis

sellega lugemishuvi. Teadmiste pakkumine on võrreldes teiste uuritud õppeainetega vähem tähtis. Ka õpikud on niisuguses olukorras erinevat laadi. Oma olemuselt on näiteks Avita 4.–6. klassi õpikukomplekt pigem kirjandusõpik koos paljude õppeülesannetega, keeleõpetust pakub töövihik. Koolibri sama vanuseastme eesti keele õpikud on aga integreeritud, neis on nii kirjandust kui keeleõpetust. Seetõttu on ka pakutav terminoloogia erinev. Emakeeleõpikutes esinevast terminoloogiast annab ülevaate tabel 1. Kuna emakeeleõpikud keskenduvad eelkõige kirjandustekstidele ning terminoloogia ei ole esitatud peatükkide kaupa, siis ei saa välja tuua terminite hulka, mida peab õpilane tunnis omandama. Seetõttu on emakeeleõpikutes antav terminoloogia välja toodud teemade kaupa (vt tabel 1).

Tabel 1. Emakeeleõpikutes esinevad terminid

Õpik	Õpi- üles- annete terminid	Kirjandus- terminid	Keele- õpetuse terminid	Muud termi- nid	Kokku termineid	Termi- nite sõnastik
Avita 4. kl	6	2	–	19	27	–
Avita 5. kl	12	2	2	24	40	–
Avita 6. kl	14	4	–	24	42	–
Koolibri 4. kl	–	9	26	13	48	+
Koolibri 5. kl	3	9	36	2	50	+
Koolibri 6. kl	3	30	33	20	86	+

Vaatleme emakeeleõpikuid eraldi. **Avita emakeeleõpikud** pakuvad eelkõige rikkalikult tekstiliike hõlmavaid õpiülesandeid ja nendega seotult õpetatakse sõnavara. Ülesanne antakse enamasti juhendi vormis (nt “Kuidas kirjutada lühiuurimust?”, “Lugejapassi tööülesanded” jne) ning sellest tuleb välja, mis on ülesande kaudu õpitava mõiste tunnused. Õpiülesannete kaudu tuuakse sisse ka teatrimõisted 4. klassis (4) ja ajalehega seotud mõisted 5. klassis (6). Kirjandusmõisteid õpitakse suhteliselt vähem, neile antakse seletused ja üldised tunnused. Keeleõpetuse termineid üldiselt Avita eesti keele õpikutes ei ole, ainult 5. klassi õpikus viidatakse 2 terminile, mida küll ei seletata, eeldades, et need mõisted on omandatud. Läbi-

vaks teemaks kolmes õpikus on filmindus, seega esitatakse ka vastavat sõnavara: 4. klassis 3, 5. klassis 7 ja 6. klassi 15, kuigi 4. klassi kolm mõistet ei ole kindlasti mõeldud omandamiseks (nt *stroboskoop*, *fenakistiskoop*, *kronofotograaf*). 4. klassis õpetatakse arvutit kasutama ja esitatakse 11 vastavat terminit (nt *fail*, *cursor*, *šrift* jne). 5. klassis tutvustatakse asjade kogumise hobiga seotud sõnu (9), mis ilmselgelt ei ole mõeldud päheõppimiseks (nt *ferriidromofiilia*, *kofrokartia*, *kopoklefiilia* jne). Kõigis õpikutes juhitakse mõne teksti ees tähelepanu olulisematele sõnadele, kuid tähendust ei anta, vaid suunatakse laps tähendust otsima. Seletav sõnastik on 5. ja 6. klassi õpikus, kuid neist on välja jäänud kirjandusterminid.

Koolibri emakeeleõpikud pakuvad nii kirjanduse kui keelemõisteid. Kirjandusmõisteid on 4. klassi õpikus 9, neist 6 põhimõistet, mida õpilane võiks õppekava arvestades aktiivselt teada. 5 mõistet on esitatud värvilises kastis, olulisim sõna (termin) paksult trükitud (nt *muis-tend*, *muinasjutt* jne). Õpiku lõpus on kirjandusmõisted veel kord välja toodud seletava minisõnastikuna. Keeleteaduse mõisteid on esitatud nii keeleõpetuse killukestena lugemispalade vahel kui ka õpiku lõpus olevas peatükis "Mida on vaja teada, et õigesti kirjutada" Muid mõisteid, mida peetakse oluliseks õpilasele tutvustada, on 13. 5. klassis esitatakse 9 kirjandusterminit vastavate palade järel, minisõnastikus "Kirjandusmõisted" lisandub veel üks, mis tegelikult oleks võinud olla ka vastava jutu juures. Seletused on paksult trükitud, värvilises kastis valgete suurtähtedega antud termin torkab hästi silma. Grammatikat kirjeldatakse beežides kastides, olulisemad terminid on paksult trükitud. Õpiku lõpus on kordav peatükk "Kõige olulisemat keelest" 3 terminit esitatakse õpiülesannetena, kus on ka kirjas, mida oskussõnad tähendavad. Ülesanne eristub mõistetutvustustest sinise kasti tõttu, terminit eraldi esile ei tooda (nt "*Korraldame pressikonverentsi*"). 1 termin on tutvustatud enne vastavasisulisi tekste jutukesena. 6. klassi õpikus tuuakse 6 uut kirjandusterminit õppekomplektis esmakordselt, 16 aga esinevad kordavalt kirjandusmõistete sõnastikus ja 8 allmõistet vastava teema juures. Üldiselt on uued kirjandusmõisted esitatud kollastes kastikes, terminit eraldi esile ei tõsteta, ainult 1 mõiste on esitatud pala järel küsimustes ega torka üldse silma. Keelemõisteid korratakse ka õpiku lõpus olevas peatükis "Seda pead VI klassi lõpus teadma" Olulisemad

terminid tuuakse välja paksult trükituna. Filmindusega seoses pakutakse 6 mõistet, mis on esitatud tekstis paksult trükituna. Õppeülesandena on esitatud 3 mõistet. Soomeugrilasi tutvustavas tekstis tõstetakse esile 14 rahvuse nimetused. Kõigis Koolibri emakeeleõpikutes on 2 sõnastikku: kirjandusmõistete ja tundmatute sõnade sõnastikud.

Ajaloo- ja loodusõpetuse õpikutes pakutavast terminoloogiast annab ülevaate tabel 2. Kuna ajaloo ja loodusõpetuses võetakse enamasti igas tunnis edasi 1 peatükk, seetõttu on eraldi välja toodud, kui palju termineid on keskmiselt ühes peatükis.

Tabel 2. Ajaloo- ja loodusõpetuse õpikutes esinevad terminid

Õpik	Termineid	Peatükke	Termineid ühes peatükis	Sõnastik
Loodusõpetus 4. kl	75	35	2,11	–
Loodusõpetus 5. kl	223	86	3,19	+
Loodusõpetus 6. kl	263	86	3,06	–
Avita ajalugu 5. kl	61	44	1,34	+
Koolibri ajalugu 5. kl	244	38	6,42	–

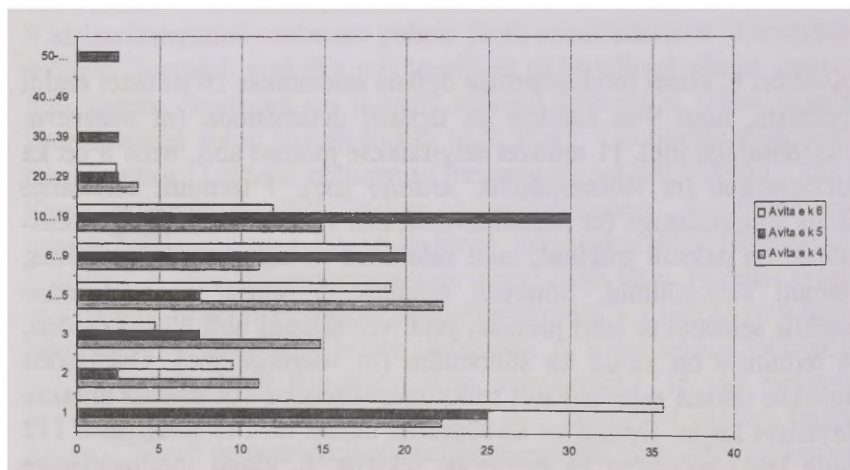
Koolibri 4. klassi loodusõpetuse õpikus seletatakse 16 mõistet eraldi peatükis, neist 9-le antakse ka täpsem definitsioon (nt *maavara*, *maailmajagu* jne). 11 mõistet selgitatakse joonise abil, neist 8 on ka defineeritud (nt *vulkaanikuhik*, *kraater* jne). 7 terminit esitatakse koos sünonüümiga (nt *maailmaruum* ehk *kosmos* jne). Kõik oskussõnad on paksult trükitud, kuid seletused on antud tavalises šriftis, samuti sünonüümid. Sõnastik puudub. 5. klassi loodusõpetuse õpikus seletatakse lahti joonise, pildi või skeemi abil 32 oskussõna, 8 terminile on antud ka sünonüüm (nt *veeringe* jne). Oskussõna tuuakse tekstis esile paksult trükituna, tähendus või seletus antakse tavalises kirjas. Õpikul on ka sõnastik, milles on 165 sõna, neist 112 võib leida mõistena ka eelnevast tekstist. 6. klassi loodusõpetuse õpikus on terminid ja seletused rasvases trükis, termineid eraldi esile ei tõsteta. Õpiku lõpus on aineregister 578 nimetusega, millest 98 on kohanimed, 239 taime- ja loomanimetused ning 241 terminit, seega

jääb aineregistrist välja 22 terminit, mis on küll tekstis seletatud. Sünonüüme on antud 14 oskussõnale (nt *hõljum* ehk *plankton* jne). Eraldi sõnastikku ei ole.

Avita ajalooõpikus on terminid tekstis rasvaselt trükituna, teksti järel alapealkirja "Uued mõisted" all koos seletusega ja õpiku lõpus olevas sõnastikus, kus on kõik tekstis esinevad terminid. 10 terminile on antud ka sünonüüm. Koolibri ajalooõpikus on terminid esile tõstetud punaselt musta teksti taustal, seletused mustad. Kui tekst ise on punane, siis termin on rasvaselt trükitud. Sisesejuhatuses rõhutatakse, et kõik nimed ja aastarvud ei ole päheõppimiseks, küllap see kehtib ka oskussõnade kohta. Õpikul puudub sõnastik.

3. Uute terminite korduvus

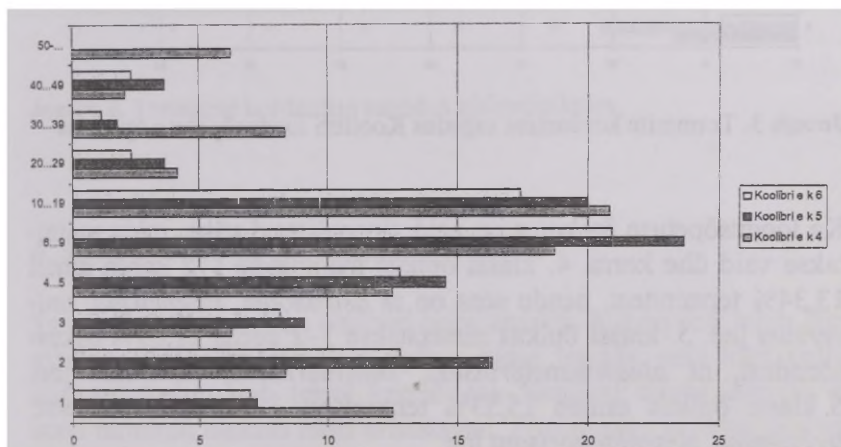
On tähtis, et termin ja mõiste eristuks tekstist selgelt ja arusaadavalt. Sama tähtis on ka oskussõna kordumise sagedus, sest mida rohkem õpilane uut sõna näeb, seda paremini talle see sõna meelde jääb. Uurisin, mitu korda terminit õpikus kasutatakse. Avita emakeeleõpikute kohta on joonis 1.

Joonis 1. Terminite kordumise sagedus Avita emakeeleõpikutes

Avita emakeeleõpikutes on suhteliselt palju termineid, mida on kasutatud ainult ühe korra. 4. klassi õpikus on 1–2 korda kasutatud termineid kolmandik (33,33%) kõigist pakutud oskussõnadest. 1–2 korda esinevad näiteks mitmed arvutiga seotud terminid (*emaplaat, šrift* jne). 5. klassi õpikus esitatakse veerand oskussõnadest ainult ühe korra. 1–2 korda mainitakse 27,5% termineid. Üks kord esinevad näiteks kogumishobiga seotud terminid (*ekslibristika, filofoonia* jne), mis ilmselgelt ei ole mõeldud omandamiseks. 6. klassi õpikus on ühekordselt nimetatud oskussõnu 35,71%, 1–2 korda esineb koguni 45,23% pakutud oskussõnadest. 1–2 korda esinevad mitmed filminudusega seotud terminid: *komöödia, melodraama, multiplikatsioon* jne.

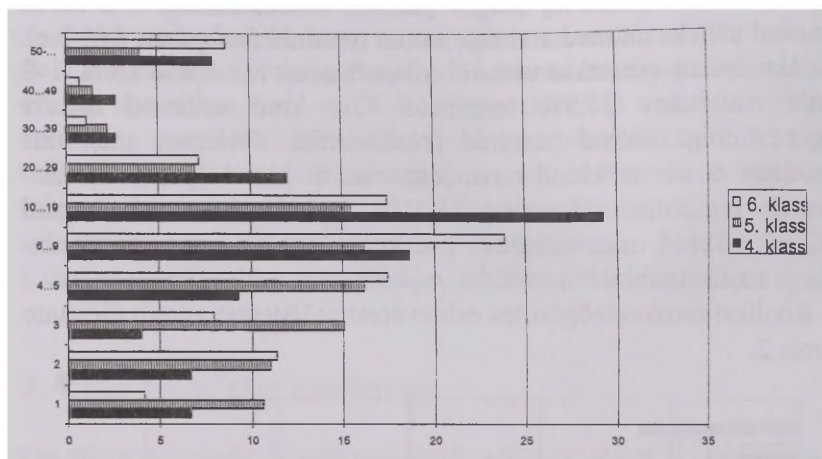
Koolibri emakeeleõpikutes esinevatest mõistetest annab ülevaate joonis 2.

Joonis 2. Terminite kordumise sagedus Koolibri emakeeleõpikutes

Koolibri emakeeleõpikutes on ühekordselt nimetatud terminite osatähtsus väiksem kui Avita emakeeleõpikutes. Koolibri 4. klassi õpikus mainitakse 1–2 korda 20,83% termineid. Selliste oskussõnade seas on nt *väitlause, küsilause ja hüüdlause*, mille puhul viidatakse, et need on eelmistes klassides omandatud. 5. klassi õpikus on 23,63% termineid, mida nimetatakse ainult 1–2 korda, nende seas on nt *algvõrre, murre, murrak* jne. 6. klassi õpikus mainitakse 1–2 korda 19,77% termineid, millest paljud on varasemates klassides õpitud (nt *tragöödia, õudusjutt* jne).

Joonis 3 annab meile ülevaate loodusõpetuses esinevate mõistete sagedusest.

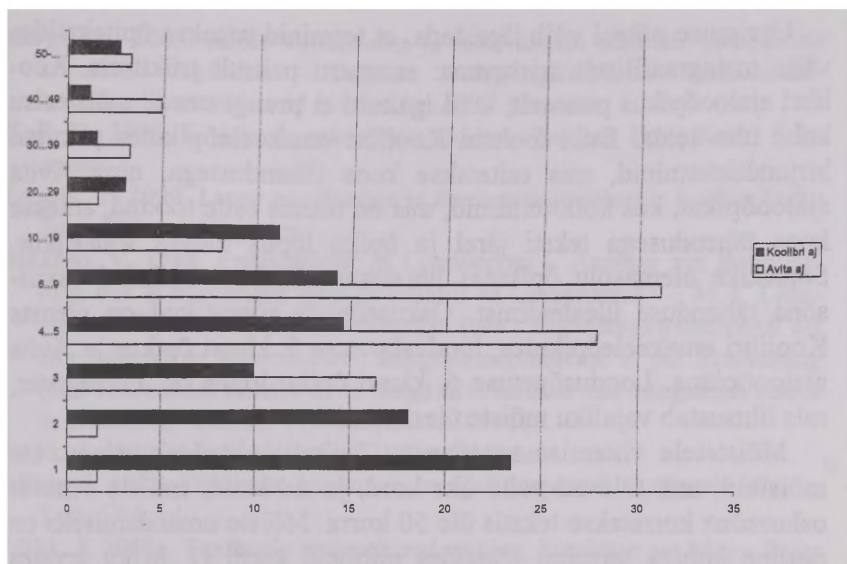

Joonis 3. Terminite kordumise sagedus Koolibri loodusõpetuse õpikutes

Ka loodusõpetuse õpikutes on neid ainemõisteid vähe, mida mainitakse vaid ühe korra. 4. klassi õpikus mainitakse 1–2 korda ainult 13,34% terminitest, nende seas on nt *astronoom*, *tingmärgid*, *universum* jne. 5. klassi õpikus nimetatakse 1–2 korda 21,69% oskussõnadest, nt *ainevahetusprotsess*, *kultiveerimine*, *kattekude* jne. 6. klassi õpikus esineb 15,53% terminitest 1–2 korda, nt *karst*, *leostumine*, *sisseuhtehorisont* jne.

Ajalooõpikute terminite esinemissagedus on esitatud joonisel 4.

Ajalooõpikud on ainemõistete esinemissageduse poolest aga täiesti erinevad. Avita ajalooõpikus on ligi 60% termineid esitatud 4–9 korda (59,02%), 1–2 korda esineb ainult 3,28% terminitest. Koolibri ajalooõpikus on aga 23,46% termineid esitatud vaid ühe korra, ning 18,08% on esitatud 2 korda. 1–2 korda esinevad oskussõnad on näiteks *etnograafia*, *oligarhia*, *polis*, *postindustriaalne*, *totemism* jne. Karta on, et 41,54% selles õpikus pakutud terminitest jäävad vähese esinemise tõttu õpilasele võõraks.

Joonis 4. Terminite kordumise sagedus ajalooõpikutes

4. Kokkuvõtte ja järeldused

Terminite esitamisel on olulised mitu aspekti. Kõigepealt tuleb läbi mõelda, kui palju termineid õpikus üldse esitada, sest liiga palju uusi oskussõnu teeb teksti keeruliseks. Seejärel tuleks jälgida, et uued terminid oleksid hästi eristatavad. Positiivseks näiteks tooksin Koolibri 5. klassi emakeeleõpiku kirjandusterminite esituse: termin on selgelt eristatav ja märgatav. Kolmandaks tuleks jälgida, et iga termin saaks seletuse. Heaks näiteks on Avita ajalooõpik, kus kõik oskussõnad, mis on tekstis esile tõstetud, on antud peatüki järel uuesti konkreetse definitsiooniga. Neljandaks võiks kõikides õpikutes olla sõnastikud, kus kõik olulisemad terminid on veel kord ära toodud. Emakeeleõpikutes on õigustatud isegi 2 erinevat sõnastikku: üks kirjandus- ja keeleterminite, teine üldsõnavara jaoks. Viiendaks tuleks jälgida, et pakutavad oskussõnad esineksid mitmeid kordi, sest ühekordsel kohtumisel uue sõnaga ei pruugi õpilane selle tähendust mõista ega meelde jätta.

Uurimuse põhjal võib järeldada, et terminid tuuakse õpitekstides välja metagraafiliselt eristavana: enamasti paksult trükituna, Koolibri ajalooõpikus punaselt, kuid igakord ei pruugi nende mõistesisu kohe üles leida. Esile toaksin Koolibri emakeeleõpikutes pakutud kirjandusterminid, mis esitatakse koos tähendustega, ning Avita ajalooõpikut, kus kõik terminid, mis on tekstis esile toodud, antakse koos tähendusega teksti järel ja õpiku lõpus olevas sõnastikus. Sõnastike olemasolu õpikutes lihtsustab kindlasti õpilastel oskussõna tähenduse ülesleidmist. Oskussõnade sõnastikud on olemas Koolibri emakeeleõpikutes, loodusõpetuse 5. klassi õpikus ja Avita ajalooõpikus. Loodusõpetuse 6. klassi õpiku lõpus on aineregister, mis lihtsustab vajaliku mõiste ülesleidmist.

Mõistetele viitamise sagedus on õpikuti suhteliselt erinev. On mõisteid, mis tulevad esile üks kord, ja mõisteid, millele viitavat oskussõna korratakse tekstis üle 50 korra. Mõiste omandamiseks on oluline kohata terminit tekstides mitmeid kordi (J. Miku arvates vähemalt 7 korda), 1–2 korda jääb aga kindlasti väheseks. 1–2 korda mainitud termineid on Avita emakeeleõpikutes keskmiselt 35,35%, Koolibri emakeeleõpikutes 21,41%, loodusõpetuse õpikutes 16,85%, Avita ajalooõpikus ainult 3,28% ja Koolibri ajalooõpikus 41,54%. Oskussõnade vähesese kordamise seisukohalt on Avita 6. klassi emakeeleõpik 45,23 ja Koolibri 5. klassi ajalooõpik 41,54 protsendiga raskeimad, kuna 1–2 korda nimetatud termineid ei pruugi laps omandada. Kõige paremini on läbi mõeldud Avita ajalooõpiku terminite pakkumine: 96,72% termineid nimetatakse 3 ja enam korda.

KIRJANDUS

- Eltis, J. 1995. Word length and its semantic complexity. – I. Kraav, J. Mikk, L. Vassiltchenko (ed). Family and Textbooks. Tartu: Tartu Ülikool.
- Gower, R., Phillips, D., Walters, S. (eds.) 1995. Teaching Practice Handbook. 2-nd Edition. MacMillan Heinemann.
- Hint, M. 1998. Häälikutest sõnadeni. Tallinn: Valgus.

- Kerge, K. 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. – Tallinna Pedagoogikaülikool: Humanitaarteaduste dissertatsioonid 10. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kull, R. 2000.** Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leppik, P. 2000.** Lapse arendamine ja õpetamise probleeme koolis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Maanso, V. 1998.** Fremdwörter in Lehrwerken – Anreger zur Bereicherung des Wortschatzes oder Störfaktor in Leseprozess? – M.-I. Lahe-
rand, A. Liimets, R. Liimets-Sorokin (eds.) Erziehungswissenschaft als eine integrative Wissenschaft. Integrationsprobleme in der Erziehung (The educational science as an integrative science and integration issues in education). Tallinn: TPÜ Kirjastus. 106–109.
- Mikk, J. 1980.** Teksti mõistmine. Tallinn: Valgus.
- Mikk, J. 1991.** Didaktika küsimusi: loengukonspekt üliõpilastele. Tartu: Tartu Ülikool.
- Mikk, J. 2000a.** Textbook: research and writing. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften.
- Mikk, J. 2000b.** Õppekirjanduse ekspertiisi süsteem. – Haridus 3, 23–25.
- Mikk, J. 2003.** Õpetajate kongress soovitas õpikute koolikatsetusi. – Õpetajate Leht, 17.04.
- Puksand, H. 2004.** Loetavusindeksi LIX sobivusest eestikeelsele tekstile. – Kasik, R. (toim). Tekstid ja taustad III. (TÜ eesti keele õppe-
tooli toimetised 28). Tartu: Tartu Ülikool 108–119.
- Tulviste, P. 1978.** Mõtlemise ajaloolise arengu teooriatest. – Looming, 12, 2052–2066.
- Vygotsky, L. 1961.** Language and Thought. Massachusetts: The Massachusetts Institute of Technology.

***mees-* JA *nais-* ALGULISTE LIITSÕNADE KASUTUSE DÜNAAMIKA**

Kerli Puna
Tartu Ülikool

Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida *mees-* ja *nais-*alguliste liitsõnade kasutust tekstides. Vaatlusele tulevad eesti kirjakeele korpuses olevad soolise täiendsõnaga liitsõnad, näiteks *naisminister*, *mees-iludus*. Näitelaused on kogutud 1990ndate, 1980ndate, 1970ndate, 1950ndate, 1900ndate ja 1890ndate ajakirjanduse osakorpustest ning 1990ndate ilukirjanduse korpusest.

Meediakeele uurija Kate Clark on ütelnud, et viis, kuidas me asju nimetame, on võimas ideoloogiline tööriist. Erinevad nimetused esindavad erinevat taju ja tunnetust. Näiteks see, kuidas nimetatakse poliitilistel eesmärkidel ründavat isikut, peegeldab ühtlasi suhtumist temasse. Terrorist, vabadusvõitleja, gerilja või mässaja – iga nimetus on erineva konnotatsiooniga (Clark 1999: 184).

Viis, kuidas me asju ning nähtusi nimetame, on seotud meie maailmatajuga. Keel on vahend, mis ei aita üksnes asju nimetada, vaid edastab ka suhtumist ja kujundab hoiakuid.

1. Kategoriseerimisprotsess

Keeleuurijad Angela Goddard ja Lindsey Mean Patterson (2000) on kirjeldanud inimajus toimuvaid informatsiooni talletamise ja kategoriseerimise protsesse. Nad rõhutavad, et maailma tajumine on tihedas seoses ajus toimuvate psühholoogiliste protsessidega. Psühholoogilised protsessid, näiteks mälu, mõtlemine ja taju, on osa

kognitsioonist. Selleks, et informatsiooni talletada ja seda vajadusel uuesti taasleida, tuleb kogu informatsioon rühmitada ehk kategoriseerida. Kategoriseerimine ühendab asju või nähtusi, mis meie meelest kuuluvad kokku, ja eristab neid teistest asjadest ja nähtustest, mis sellesse rühma ei kuulu. Nii on keeles välja kujunenud näiteks sookategooria või rassikategooria. Kategooriate olemasolu eeldab, et nad on kontrastiks millelegi muule. Näiteks kui kõik olendid oleksid ühest soost, siis sookategooriat ei eksisteeriks.

Kategooriad, eriti sotsiaalsed kategooriad eksisteerivad ainult seetõttu, et neid peetakse kultuuriliselt oluliseks. On siis ootuspärane, et kategooriad ja nende tunnused varieeruvad kultuuriti. Näiteks isegi kui sookategooria on enamikus kultuurides kasutusel, ei tähenda see, et kategooriale omistatavad tunnused oleksid igal pool, kõikides kultuurides ühesugused. Arvamus, et naistel pole kohane teha rasket füüsilist tööd, on oluline ainult nendes kultuurides, kus naisi nähakse füüsiliselt nõrgematenä. Mõnes kultuuris on just naised need, kes teevad rasket tööd, kuid see ei tähenda tingimata, et naisi ja mehi nähakse võrdsetena. Tegelikult võib naiste raskele füüsilisele tööle rakendamine tähendada hoopis seda, et neid nähakse sotsiaalselt alluvatenä.

Kategoriseerimisprotsessi käigus märgitakse keeleüksusi mitmel viisil. Osa väljendeid tähistab normi ja teised hālbeid. Eriti selgelt saab seda demonstreerida antonüümide varal. Antonüümipaarides eristatakse markeeritud ja markeerimata (tähistatud ja tähistamata) väljendit (terminit). Tähistamata väljend on prototüüpne – selline, mida kasutatakse neutraalsetes küsimustes ja lausetes (nt küsimus *Kui vana/pikk sa oled?*). Tähistatud väljendid annavad aga edasi ebatavalist, erandlikku, kõrvalekaldeks või eriliseks peetavat tähendust (küsimus *Kui noor/lühike sa oled?* eeldab noorust või lühidust). Tähistatud ja tähistamata väljendid võival olla struktuurilt eristamatud (nagu *vana* ja *noor*), aga tähistatud väljendid võivad olla ka keeleliselt markeeritud, lisatunnusega (*eestlane* – *mitteeestlane*, *laulja* – *lauljanna*, *minister* – *naismīnister*). Järgnevas tabelis on esitatud mõned soo aspektist vastandatud tegijanimetused.

Tabel 1. Tähistamata ja tähistatud sõnad.

modell	meesmodell
vang	naisvang
direktor	naisdirektor
lüpsja	meeslüpsja
sõdur	naissõdur

Vasakus tulbas olevad tähistamata sõnad kajastavad ühiskonnas kehtivat normi. Paremas tulbas olevad tähistatud sõnad näitavad normist kõrvalekaldumist. Sellised vastandpaarid väljendavad ühiskonnas kehtivaid sotsiaalseid suhteid. Meie kultuuri tavaarusaamade kohaselt on modell naissoost. Sõnaga *meesmodell* tähistatakse normist kõrvalekaldumist. Samamoodi on lüpsja tavaliselt naine, kui lüpsjaks on aga mees, siis kasutatakse selle tähistamiseks eraldi märgendiga sõna. Seevastu vang, sõdur või direktor on normina mees ja normist kõrvalekaldumist tähistatakse vastava *nais*-algulise liitsõnaga (Goddard, Patterson 2000: 47–61).

2. Poliitiline korrektsus

Ühiskonna jõujooned peegelduvad keeles. Seepärast on osa ühiskondliku võrdsuse ja õigluse eest võitlejaid seadnud eesmärgiks poliitilise korrektsuse, mõistes selle all keelelise väljenduse neutraalsust ja tasakaalustatust. Termin 'poliitiline korrektsus' on algusest peale tähistanud eeskätt keelekasutust: lähtekohaks on seisukoht teatud vähemusrühmade keelelisest diskrimineerimisest, mille vastu on tarvis võidelda, pöörates rohkem tähelepanu tasakaalustatud keelekasutusele ja pidades seda oluliseks.

Poliitiline korrektsus lähtub ideest, et keel ei ole neutraalne, vaid ühiskonna peegelpilt. Keel peegeldab ja konstrueerib meid ümbritsevat reaalsust, ta kajastab vastava keeleühiskonna struktuuri. Kuna kultuuriühiskonna moodustavad erinevad sotsiaalsed grupid, kelle staatus ühiskonnas ei ole võrdne, siis ei saa ka keel olla neutraalne. Kui keel säilitab ja kinnistab ühiskonna ebavõrdsust, siis saab seda rakendada ka vastupidisel eesmärgil: keelt on võimalik kasutada

vahendina, mis aitab teadvustada diskrimineerimise olemust ja selle tagajärjel muuta suhtumist. Just seepärast näevad poliitilise korrektsuse eest seisjad vajadust keelt reformida. Keelereformi kaugem eesmärk on muuta ühiskonnas valitsevaid jõusuhteid. Keelereform pole mitte üksnes feministide pärusmaa, vaid selle vajalikkust on möönnud mitmed sotsiaalsed vähemusgrupid (musta rassi esindajad, homoseksuaalid). Keelereformi nõudlused lähtuvad ideest, et keel peab esindama rohkem erinevate ühiskonnagruppide huve kui seni. Selleks tuleb keelelist tegelikkust muuta mitmel moel. Mõnikord tähendab see isegi uute terminite leiutamist, kui olemasolevad ei ole sobilikud. Neutraalse keele eest võitlejad on püüdnud juurutada mittedoolist keelt (Cameron 1999: 155). Inglise keele valupunktidenä on tõstetud esile näiteks sõna *man* kasutust, mis tähendab nii meessoost isikut kui ka inimest. Probleeme tekitavad asesõnad *he* ja *she*. On leitud, et mõned vanad ametinimetused tuleks asendada uutega: *salesman* > *salesperson*, *policeman* > *police officer*, *housewife* > *housemanager*. Viidatakse naiste ja meeste mitteparalleelsele keelelisele kohtlemisele. Näiteks on teksti-analüüsid osutanud, et naisi kirjeldatakse pigem välimuse ja mehi pigem saavutuste kaudu. Naisi kirjeldatakse meestega suhestatuse kaudu. Mehi naiste kaudu ei kirjeldata. Juurdunud on kindla sõnalise järjestuse kasutamine, kus mees on esimesel kohal (‘he or she’, ‘husband and wife’, ‘men and women’) (Goddard, Patterson 2000: 70–74).

3. Sooline aspekt meediatekstide keelekasutuses

Meediatekstitid esindavad värvikalt meie sõnavaralisi eelistusi. Naiste ja meeste mitteparalleelsele keelelisele kohtlemisele on viidanud ka eesti meediakäe uurijad Barbi Pilvre ja Raili Põldsaar. Nii Barbi Pilvre (2000) kui ka Raili Põldsaare (2001) meediauurimused keskenduvad eeskätt keelekasutusele (nimetamine, kategoriseerimine jne on semantilised, s.t keelelised liigitused). Barbi Pilvre uuris isikute nimetamist ja kategoriseerimist Eesti Ekspressis ning tõstis esile, et naisi representeerides peetakse oluliseks nende väliseid omadusi: keha, riietust, vanust. Naiste isiklik elu leiab

tunduvalt rohkem kajastamist kui meeste oma. Meeste esitlemisel on olulisel kohal tööalased saavutused: edu või siis läbikukkumine. Mehed on tegevuses agendid. Agentsuse kategooria sisaldab otsuste tegemist ja aktiivset tegutsemist, mitte teiste isikute poolse initsiatiivi ootamist. Naised on sagedamini olulise teise rollis kui mehed. Oluline teine on isik, kes on mõjutanud teise isiku edu või karjääri. Mehi kirjeldatakse rohkem sõltumatute tegijatena. Naiste puhul on enam esitatud ekstsentrilisi (normist kõrvalekalduvaid) isikuid kui meeste puhul. Näiteks nõid, lesbiaktivist, feministlik kunstnik jne (Pilvre 2000: 52).

Sarnased tendentsid ilmnevad ka Raili Põldsaare uurimuses, mille materjaliks on Postimehe laupäevalisa Arter kaanelood. Põldsaar on kirjeldanud kaanelugude persoone klassifitseerimise termini kaudu. Mehi iseloomustatakse analüüsitud artiklites kõige sagedamini professionaalidena, eriti juhtimise ja saavutustega seoses (61,5% meeste klassifikatsioonidest). Naiste puhul viidatakse professionaalsusele 32,1% juhtudest ja valdkonnad on erinevad – kas hooldamine, meelelahutus või suhtlemine, st naised on tüüpiliselt seotud (mehi, lapsi, vanureid) toetavate ja mittedominantsete elukutsetega.

Individualiseeritakse võimu esindajaid ja nn olulisi isikuid, samas kui võimust eemalolijad ja nn mitteolulised isikud ilmuvad gruppidenä ehk depersonaliseeritult. Põldsaare uurimusest selgub, et Eestis seostuvad mehed ühiskonnas väärtustatud individualismidiskursusega, kuid naised marginaalseeritakse sageli depersonaliseerimise kaudu.

Põldsaar rõhutab, et üleleksikaliseerimine on üheks silmatorkavaimaks naisi ja mehi sõnatasandil eristavaks kategooriaks. Liigne sõnavara kuhjub teatud sotsiaalse grupi esindajate või teemade ümber ning näitab, et vastav teema on ühiskonnas oluline või problemaatiline. See, mis on defineeritud või tunnetatav normina, ei vaja enam lahtiseletamist, samas kui normist hälbimised tuleb detailselt markeerida. Kuna mehed on ka keeles kehtestatud normina ja naised normist erinevatena, siis tuleb viimast gruppi süsteemi sobitamiseks eriliselt esile tõsta või kategoriseerida. Ja ka vastupidi: see, et naisisikud on meestest sagedamini keeleliselt markeeritud, osutab, et mehed on (ka) keeleliselt kehtestatud normina ja naised

normist erinevatena. Taolise markeerimise kõige ilmsemaks näiteks on liited *-tar* või *-nna* (*näitlejatar*, *lauljanna*) või täiendsõna *nais-* lisamine juhtudel, mil täiendsõna *mees-* ei kasutata (*naisdirektor*). Täiendsõna kasutamine osutab eriti selgelt ühiskonnas kehtivatele normidele: kuna direktor on tüüpiliselt mees, siis tuleb normist kõrvalekalduva grupi esindaja spetsiaalselt markeerida kui naisdirektor, mis juhib tähelepanu vastava isiku anomaalsusele ning tõstab teda esile.

Tüüpilisteks aspektideks, mille kaudu naisi üleleksikaliseeritakse, on välimus, pere, abielu, inimsuhted ning seda kontekstides, kus meeste kohta samasuguseid silte ei kasutata. Mehed seostuvad tüüpiliselt prestiiži ja normi, naised vähese prestiiži ja normist häälbimisega. Naised on nii sõnades kui ka tekstis eelkõige märgistatud (tähistatud) kategooria

Meediatekstitid maalivad naistest ja meestest üsna erineva pildi. Naisi seostatakse rohkem koduse sfääriga, mehed on suunatud edudiskursusele. Naise puhul on välimus ülerepresenteeritud ja viited välimusele kannavad teistsugust tähendust kui meeste puhul: blondid kiharad (rumalus, naiivsus) *versus* hallid juuksed (tarkus, elukogemus) (Põldsaar 2001: 102–106).

4. mees- ja nais- alguliste liitsõnade kasutus

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis koostatud “Eesti kirja- keele sagedussõnastiku” järgi tehakse meessoost inimestest sageda- mini juttu kui naissoost inimestest. Sagedussõnastiku jaoks uuritud korpuses esines sõna *mees* peaaegu kaks korda rohkem kui sõna *naine* (Kaalep, Muischnek 2002: 151). Kui vaadelda eraldi aja- kirjanduse ja ilukirjanduse tekstikorpust, siis ka nendes jääb suhe samaks. *Mees* on sagedama kasutusega kui *naine*, *poiss* sagedam kui *tüdruk*, *noormees* sagedam kui *neiu* või *tütarlaps*. Niisugust tendentsi kinnitavad ka *mees*-lõpulised liitsõnad, mida on tunduvalt rohkem kui *naine*-lõpulisi liitsõnu. Oma bakalaureusetöös osutasin, kui palju on eesti keeles kõikvõimalikke *mees*-lõpulisi ameti- nimetusi (näiteks *meremees*, *jahimees*), mille kõrval vastav naist märkiv nimetus puudub. Selgus, et eesti keele sõnaraamatutes on

mees-lõpulisi ametinimetusi ligikaudu kaks korda rohkem kui *naine*-lõpulisi ametinimetusi (Olt 2003). Põhisõna kannab liitsõna põhitähendust ja täiendsõna lisab põhisõnale mingi lisatähenduse või varjundi. Seega *mees*-lõpuliste liitsõnade ülekaal räägib ühiskonna nimetamise ja kategoriseerimise meestekesksusest. Käesolev korpusesõnade uurimus kinnitab sedasama kallutatust teisest aspektist. Uuritud korpusematerjalis oli *mees*- esikomponendiga sõnu kokku 330 ja *nais*-esikomponendiga sõnu kokku 730. Liitsõna esikomponent annab põhisõnale lisatähenduse ja *nais*-alguliste liitsõnade ülekaal tekstikorpuses viitab samuti sellele, et sõna põhitähendust tajutakse pigem mehele osutavana, sest ainult sel juhul on mõttekas, et naisele viitamiseks on vaja keelelist lisatunnust – sufiksit või täiendsõna. Tähele võib panna, et nii *mees*- kui ka *nais*-esikomponendiga sõnade arv on aastakümnete jooksul suurenenud. See tendents viitab asjaolule, et sooline vahetegemine on muutunud olulisemaks. Siit omakorda võib teha järelduse, et sugu ja selle märkimine on muutunud probleemiks ning poliitilise korrektsuse nõude kohaselt on hakatud rohkem märkima kumbagi sugu. Kuigi kvantitatiivsetele andmetele avaldab mõju see, et 1990ndate aastate osakorpus on tunduvalt suurem kui varasemate aastakümnete omavahel suhteliselt võrreldavad korpused, on siiski üsna usaldusväärselt võrreldavad *nais*- ja *mees*-alguliste sõnade suhtarvud igas osakorpuses.

Tabel 2. *Mees*- ja *nais*- esikomponendiga sõnade esinemisarv aastakümneti

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	23	17	4	38	8	40	200	330
NAINE	32	78	17	36	15	67	485	730

1990ndate ajakirjanduse osakorpuses on näiteks erinevaid *nais*-esikomponendiga sõnu kokku 67, *mees*-algulisi 40, 1970ndate osakorpuses on *nais*-esikomponendiga sõnu kokku 36, *mees*-algulisi 38 ja 1950ndate osakorpuses on *nais*-esikomponendiga sõnu 17,

mees-algulisi 4. Väärib märkimist, et tegelikult on 1950ndate aastate ajakirjanduse osakorpus mõnevõrra suurem (242 000 sõnet) kui 1970ndate oma (168 000 sõnet). 20. sajandi alguse ajakirjanduse osakorpustest leiame lisaks sõnadele *meesterahvas* ja *naisterahvas* vaid üksikuid teisi sugu märkiva esikomponendiga sõnu. Välja arvatud 1970ndate aastate ajakirjandus, kus *mees*- ja *nais*-algulisi liitsõnu on enam-vähem võrdselt, on naissoost isiku äramärkimine muudel aastakümnetel olnud tunduvalt sagedam kui meessoost isiku puhul. 1990ndatel on suhtarvud tasakaalustunud. Ajakirjandus tundub "võrdsem" kui ilukirjandus: 1990ndate ajakirjanduses on naine kolmandiku võrra sagedamini esile tõstetud kui mees, sama aja ilukirjanduses on vahe enam kui kaks korda. Veel märgatavam on erinevus keelekasutusvaldkondade vahel. Kuigi 1990ndate ilukirjanduskorpus on kolmandiku võrra suurem kui sama aastakümne ajakirjanduskorpus, on sooliselt markeeritud isikunimetuste vahe enam kui kuuekordne.

mees- ja *nais*- esikomponendiga sõnad on edasise analüüsi jaoks liigitatud 9 rühma: 1) inimest üldiselt märkivad sõnad: *meesterahvas*, *naisterahvas*, *meesolevus*, *naisolevus*, *naisinimene*, *naishing*, *meeshing*, *meesisend*, *naisisend*, *meesisik*, *meespool*, *naissugu*, *meessugu*, *meespere*; 2) tegevusala märkivad sõnad: *naisinsener*, *meeskokk*, *meesprostituut*; 3) ellusuhtumist ja iseloomu märkivad sõnad: *naisaktivist*, *naisõiguslane*, *naissadist*, *naistürann*, *meesšovinist*; 4) vanust (vanuseklassi) märkivad sõnad: *naisjuuniorid*, *meesjuuniorid*, *meesveteranid*, *naisveteranid*; 5) positsiooni märkivad sõnad: *meesjuht*, *naiskuningas*, *naisvanem*, *naismagister*, *naisori*, *meespeategelane*; 6) välimust märkivad sõnad: *naiskaunitar*, *naisiludus*, *meesiludus*; 7) tervislik seisund: *meestsirrootik*, *meesidioot*, *naisalkohoolik*; 8) seksuaalne orientatsioon: *meeshomoseksuaal*; 9) rühmakuuluvus: *naiskolhoosnik*, *meesvälismaalane*, *meeskodanik*, *naiskodanik*.

Isikut üldiselt nimetades kasutatakse sugu märkivaid täiendsõnu paralleelselt, st meesinimest märkiva sõna kõrval eksisteerib üldjuhul ka vastav naisinimest märkiv sõna või vastupidi, näiteks *meesterahvas* ja *naisterahvas* ning *meesolevus* ja *naisolevus*. Põhisõna neutraalsuse tõttu on selle rühma näitesõnad neutraalsed,

pelgalt informatiivse tähendusega. Siia rühma kuuluvad *meesterahvas*, *naisterahvas*, *meesolevus*, *naisolevus*, *naisinimene*, *nais-hing*, *meeshing*, *meesisend*, *naisisend*, *meesisik*, *meespool*, *naissugu*, *meessugu*, *meespere*.

Kõik meie planeedi meesisikud on Võitlejad SEGAILU/0019
Ta oli seda naisolevust ainult väga põgusalt näinud
 SEGAILU/0004

Näeme, et soolise esikomponendi üheks funktsiooniks on sünonüümse väljenduse võimaldamine. Sõnadele *mees* ja *naine* tekib lisaks terve hulk võimalusi isiku soo märkimiseks. Selle rühma sõnu esineb ajakirjanduses vaid üksikuid, ilukirjanduses ei eelistata kasutussageduse järgi otsustades kumbagi sugupoolt.

Tabelis ei kajastu sõnade *meesterahvas* ja *naisterahvas* esinevus, mida vaadatakse järgnevas eraldi.

Tabel 3. Meessoost ja naissoost isikut märkivad esikomponendiga sõnad

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	–	–	–	–	1	1	28	30
NAINE	–	1	–	1	–	1	30	33

Huvitava kasutustaustaga on sõnad *naisterahvas* ja *meesterahvas*.

1890ndate ja 20. sajandi alguse ajakirjanduse osakorpus on need sõnad väga suure kasutussagedusega neutraalsed nimisõnad meessoost ja naissoost isikute märkimiseks. Tänapäeva poole liikudes jääb nende sõnade esinemissagedus aga üha väiksemaks ning kaob vahepeal peaaegu sootuks, säilides eeskätt ilukirjanduses. *Meesterahvast* ja *naisterahvast* hakkavad asendama sõnad *mees* ja *naine*.

Tabel 4. Sõnade meesterahvas ja naisterahvas esinemissagedus

AJA- KIRJAN- DUS	1890	1900	1910	1930	1950	1970	1980	1990	ILU- KIRJANDUS 1990	KOKKU
Meeste- rahvas	23	15	15	2	1	1	–	6	64	127
Naiste- rahvas	28	69	73	2	–	4	3	17	278	474

Näiteks 1900ndate ajakirjanduse osakorpuses esineb sõna *naisterahvas* 69 korral ja sõna *meesterahvas* 15 korral. 1930ndate ajakirjanduse osakorpuses esinevad nii sõna *meesterahvas* kui ka sõna *naisterahvas* aga mõlemad ainult kahel korral, 1950ndatest kuni 1980ndateni on vaid üksikuid näiteid. Tähele võib panna ka seda, et välja arvatud 19. sajandi lõpp, kui *naisterahva* ja *meesterahva* kasutussagedus on enam-vähem võrdne, on 20. sajandi aktiivse kasutuse perioodil sõna *naisterahvas* üle nelja korra suurema kasutussagedusega kui sõna *meesterahvas*. Tänapäeval on mõlemad sõnad kasutusel eeskätt ilukirjanduses, kusjuures kvantitatiivne suhe on jäänud samaks: naisterahvas on 1990ndate ilukirjanduses üle nelja korra sagedam kui meesterahvas.

Et teema käsitus on objektiivne, seda kinnitab õlle ja naisterahva võrdlemine, kusjuures tunnistatakse õlle selget allajäämist AJA1990\ml0086

Uuel-Meremaal on naisterahwaste meesterahwastega ühele õigusele seadmine seni ainult halbasid tagajärjesid toonud. AJA1890\val0704

Vaadeldud materjalis leidus ka sõnu, millel täiendsõna on muute-funktsioonis, st täiendsõna muudab põhisõna soo vastupidiseks: *meesnaine, meespiigad ja nais-jeesus*.

Kõik näitelaused pärinevad ilukirjanduse korpusest.

"Aga tead, miks inglid laulsid sel ööl Glorie-Glorie?" jätkas preester, "Sellepärast, et selline oli meie nais-jeesuse nimi tegelikult. SEGAILU0088

Kui aga niisugune meesnaine juhtub olema kergemeelse loomuga, saabki temast "Flying Foxi" baaripiiga. SEGAILU0122

Peab ütlema, et sellist kergemeelsust ei panda tõsiusklikul Tongal pahaks ei nais- ega meespiigadele, ehkki nende hulka ei taheta kuuluda, sest sealt ei ole tagasiteed tavalisse perekonnaellu. SEGAILU0122

Tegevusala ja ametinimetust märkivate sõnade osakaal on tänapäeval kasvanud.

Tabel 5. Tegevusala märkivad esikomponendiga sõnad

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	1	–	2	9	6	15	48	81
NAINE	2	9	10	26	11	37	81	176

1990ndate ajakirjanduse osakorpuses on näiteks *mees*-esikomponendiga ametinimetuste arv 15, 1970ndate ajakirjanduse osakorpuses on vastav arv aga 9, 1950ndate osakorpuses on ainult kaks *mees*-esikomponendiga ametinimetust. *Nais*-esikomponent on tunduvalt produktiivsem kui *mees*-esikomponent. *Nais*-esikomponent võib liituda praktiliselt ükskõik millise ametinimetusega.

Pianisti kõrvalhuvialadeks olid ajaloolised klahvpillid ning naisheliloojad – ta uurimused naiskomponistide kohta said Viini Linnapreemia (1982) ja Theodor Körneri preemia (1994). AJA1990\si0272

Kalle Mihkels rääkis ühes telesaates, kuidas 75-aastane naispedagoog pidi häbiväärselt seisma viinasabas selleks, et pühitseda oma juubelisünnipäeva. AJA1990\ed0006

Tõeliselt see naisõpetaja teotas peale iseenda oma elutöö kogu kasvatuslikku osa. AJA1990\si0272

Palju näiteid on nais- ja mees- esikomponendi paralleelse kasutuse kohta. Paralleelselt on olemas nimetused nais- ja meessportlane, mees- ja naiskook, mees- ja naisdiktoria, mees- ja naisõpetaja, nais- ja meeslaulja jne.

Pärast televisiooni hõivamist pidid mees- ja naisdiktoria rahvale teatama presidendivõimu kehtestamisest. AJA 1990\rh1536

Järgmine suurem samm oli 9. oktoobri Edasis teada anda, et uues rahvaspordiklubis on oodatud kõik nais- ja meessportlased, kes peavad lugu tervisest, töövõimest ja kaunist kehast ning et vanusepiirid puuduvad, igauks leiab endale jõukohase tegevuse. AJA1980\stat0529

Kohalikus kultuurimajas võtsid nelja pika malelaudade rea taga istet 85 mees- ja 15 naismaletajate paari. AJAE1990\stak0030

Mõnikord kasutatakse mees- ja nais-esikomponenti ka siis, kui soolise täpsustusega nimetus viitab tavakogemuse kohaselt juba niigi küllaltki selgelt mees- või naissoole, näiteks meespastor, naiskuduja. Keelekasutaja tavakogemuse mõiste tuleb esile uurimustes, mis kinnitavad seisukohta, et keelekasutaja jaoks seostub kognitiivselt suurem osa ametinimetusi kindla sooga. Näiteks Kennisoni ja Trofe'i 2002. aastal ühes Ameerika ülikoolis läbi viidud uurimus rõhutab asjaolu, et spetsiifilised sõnad (näiteks enamik tegijanimedest) seostuvad inimestel üheselt kas nais- või meessoost isikutega. Nii kui me selliste sõnadega kokku puutume, aktiveerub meis soostereotüüpiline informatsioon. Soostereotüüpiline informatsioon

moodustab aga osa iga keelekasutaja teadvusest (Kennison, Trofe 2002: 34). Sellistele ametinimetustele soospetsiifilise täiendsõna lisamine võib viidata sellele, et eesti inimesel (või vähemalt sellise sõna kasutaja teadvuses) sellist soospetsiifilist eristust ei ole või siis on tahetud soorolli eriliselt rõhutada.

70ndate alul lubati Taanis avalikel supelrandadel nudism, samuti on Taani nüüd esimene maa, kus 1989. aastast on lubatud homoseksuaalsed abielud ja kus varanduse pärimisõigus laieneb ka registreeritud homoseksuaalsetele kaasadele (esimesed, kes kasutasid uut seadust, olid riigikiriku kaks meespastorit). AJA1990\ee0438

A. Möldri reljeefi teemaks on põlevkivikaevandused, S. Mere maal näitab naiskudujaid suures tekstiilikäitises, P. Kullese pannoo viljavarumist, skulptor S. Reki lõputööks on kalurid, H. Kuma on oma keraamilistele töödele kavandanud stseene pioneeride elust jne. AJA1950\sv0018

Soostereotüüpilise informatsiooni olemasoluga on põhjendatav 1980ndate, 1970ndate, 1950ndate ajakirjanduse osakorpuse nais-esikomponendiga sõnade suurem osakaal. Naine siirdus meeste tegevusaladele. Naist, kes tegutses alal, mis traditsiooniliselt ja tavaarusaamade kohaselt seostus meessooga, tuli eraldi esile tõsta ning märkida. Neist osakorpustest leiame näiteks nimetusi: *naiskosmonaut, naislendur, naistraktorist, naismiilits* jt. Meeste kohta selliseid nimetusi vaadeldavates korpustes ei leidunud.

Järjest saavad sõna naislendur, leivategija, parteitöötajad ... AJA1980\stat0330

Mõni mäletab teda, paljud on kuulnud Paša Angelinast, naistraktoristist, NSV Liidu Ülemnõukogu saadikust. AJA1980\stat0433

"Muidugi, just naismiilitsaid Nõukogude võimul vaja ongi," ütles miilits Toome SEGAILU/0016

1990ndatel kasvab aga selliste sõnade osakaal, mis märgivad ka meeste siirdumist traditsiooniliselt naistega seostuvatele elualadele, näiteks: *meeskokk, meessekretär, meesmodell, meesprost, meesprostituut*.

Kui palju nende läbimüük suurene, ma ei te, fakt oli aga see, et ainult ühel neist oli tõsi taga, ja kohe, kui ma olin saanud ühele poole kõige eksisteeriva kirumisega, toppis mees-sekretär salvestuse värisevate kätega minu arvutisse.
SEGAILU/0016

Kui ma oleksin rikas, oleks ma ehk tellinud mõne meesprosti.
SEGAILU/0014

Ma ütlesin, et selles ongi traagika (pidades silmas kõrval asuvat meesteparfüümi reklaami mingi mulle tundmatu meesmodelli portreega): me elame keset piltide maailma, mis on valelikult ilustandardi täiesti ebareaalsetesse kõrgustesse tõstnud. SEGAILU0137

*Mees- ja nais-esikomponendiga ametinimetuste hulga kasv näitab ühelt poolt neutraalsust ja teisalt paralleelsust. Näiteks sõnad meesprostituut ja naisprostituut eksisteerivad kõrvuti ja on neutraalsemad kui sõna lõbutüdruk. *Meesarst* ja *naisarst* tagavad võrdsema ja neutraalsema kasutuse kui näiteks sõna *tohtrihärä*. Sellegipoolest on naissoo markeerimist elukutsetega seoses 1990ndate ajakirjanduskorpuses üle kahe korra, ilukirjanduseski ligi kaks korda enam kui meessoos tähistamist. Tööelu näib keelemaailmas olevat endiselt meeste valdkond ja sinna sattunud naised väärivad keelelist eritähistust.*

Huvitava rühma moodustavad ellusuhtumist ja iseloomu märkivad sõnad. Naissoolisus tõstetakse esile siis, kui naine distantseerub talle traditsiooniliselt omistatavatest isikuomadustest. Nii tekivad sõnad *naisaktivist, naisõiguslane, naissadist, naistürann, nais-revolutsionäär, naispatrioot* ja *naiskommunist*. Selles rühmas on ainult üks mees-alguline liitsõna: *meesšovinist*. Kuna selle rühma sõnu on kogu korpuses vaid üksikuid, siis aastakümnete või kasutusvaldkondade võrdlust pole selles rühmas võimalik teha.

Tabel 6. Iseloomu ja ellusuhtumist märkivad esikomponendiga sõnad

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	–	–	–	–	–	1	1	2
NAINE	–	–	–	3	–	2	9	14

Mida see daam, Zonta klubi eestseisja ning üleüldine naisõigustlane seletab naiste kaitsest, võrdõiguslikkusest meestega ning muust femiinõitsengust, kui ta ei jõua oma kino natukeneagi kütta! AJA1990\stak0102

Surematu on nende tulihingeliste naispatriootide kangelas-tegu, kes sangarlikult, oma elu säästmata võitlesid rindel ja partisanisalkades. AJA1970\ed0069

Loomulikult on tegemist ümbernurga-jutuga, üksnes vihjamisi, läbi lillede on mõista antud, mis vahekord nende kahe naisrevolutsionääri valitseb. SEGAILU\0003

Eraldi tuleks esile tõsta ka positsiooni märkivad sõnad. Silma torkab, et naiste positsiooni märkivaid sõnu on rohkem kui meeste positsiooni märkivaid sõnu. Naiste positsiooni märkivad sõnad on: *naisminister, naisdirektor, naispeaminister, naisjuht, naiskuningas, naisjumalus, naismagister, naisvang, naisejätis*. Meeste positsiooni märkivad sõnad on: *meesülemus, meesjuht, meesprofessor, meesori, meesvang*.

Tabel 7. Positsiooni märkivad esikomponendiga sõnad

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	–	–	–	–	–	5	3	8
NAINE	2	–	–	–	1	7	10	20

Kõrgele positsioonile jõudnud naist on lihtne esile tõsta *nais*-esikomponendiga. Kuigi sõnu pole palju, viitab nende puudumine varasemate aastakümnete korpustest asjaolule, et naised on tõusnud kõrgele positsioonile alles hilisemal ajal. Eriline ja kaasajas võõrastav sõna on aga *naiskuningas*, mida leidub ainult 1890ndate ajakirjanduse osakorpuses.

Inglisemaalt teatab telegramm, Gladstone olla nõuks võtnud ametist ära astuda ja saada seda enne parlamendi awamist naiskuningale teada andma. AJA1890\val0303

Kuid Võrdsete Võimaluste Komisjoni ettekandest nähtub, et naisjuhid saavad ikkagi kolmandiku võrra vähem palka kui nende meeskolleegid. AJAE1990\stak0102

Naisarst püüab veenda oma meesülemusi, et viimased hakkaksid tõsiselt suhtuma tema kahtlustesse. AJAE1990\stak0102

/--/ naislaborandid kihutasid ülikoolist minema mees-professorid, kes leidsid endale tööd laborites, kus kõrvetasid oma kitlid ja käed soolhappega auklikeks, või paremal juhul toidukauplustes kastide tassijatena. SEGAILU/0003

Välimust märkivad esikomponendiga sõnad on: *naiskaunitar*, *naisiludus* ja *meesiludus*. Välimust märkivaid sõnu leidis ainult 1999ndate ilukirjanduse korpuses.

Sealjuures ei olnud ta kalk ja rumal iludus – selles mõttes ei erine meesiludused kuigivõrd naisiludustest, mõlemad on enamasti lootusetult rikutud –, vaid lisaks kõigele veel tundlik, otsiv ja intelligentne. SEGAILU0137

Rühmakuuluvust märkivaid sõnu on meeste kohta pisut rohkem, aga välja arvatud juhunäited ajakirjanduskorpuses, leidub selle tunnuse järgi eristamist peamiselt ilukirjanduses. Võib järeldada, et rühmakuuluvus ei ole sotsiaalses kontekstis sooliselt oluline, vaid pigem neutraalne info.

Tabel 8. Rühmakuuluvust märkivad esikomponendiga sõnad

AJA-KIRJANDUS	1890	1900	1950	1970	1980	1990	ILU-KIRJANDUS 1990	KOKKU
MEES	–	–	1	1	–	4	28	34
NAINE	–	–	3	–	–	–	26	29

Paralleelselt kasutatakse sõnu: *nais-* ja *meestuttav*, *mees-* ja *naiskodanik*, *mees-* ja *naiskolleeg*. Siia lisanduvad veel sõnad: *naispartner*, *naisseltsimees*, *naissugulane*, *naiskülaline*, *naisaustaja*, *meessõber*, *meessaatja*, *meesvälismaalane*.

Küllap olid ta sääred siis veel siredamad ja komudeta. Too doktor oli tema viimane, noh...ütleme ... lähedane meestuttav
SEGAILU/0012

Mõnes fundamentalislikus islamiriigis ei lubata neil meessaatjata tänavalegi minna SEGAILU/0012

Eesti NSV rahvakohtute valimiste nimekirjades peavad sees olema kõik mees- ja naiskodanikud /--/ AJA1950\ed0037

Uued naistuttavad. kellega kohtud, ei paista silma erilise iluga, ent on see-eest sügavalt targad. SEGAILU/0012

Ajakirjanduse ja ilukirjanduse korpustes on *mees-* ja *nais-*esikomponendiga sõnade kasutus sarnane. Kui vaadelda eraldi ilukirjanduse korpust, siis ka selles on *nais-*esikomponendiga sõnu enam kui kaks korda rohkem kui *mees-*esikomponendiga sõnu. Ka ilukirjanduse korpuses on ametinimetuste osakaal kõige suurem.

Kokkuvõtteks võib öelda, et *mees-* ja *nais-*esikomponendiga sõnade suurenev kasutus on põhjendatav eelkõige ühiskonnaelu muutustega: naised siirdusid traditsioonilistele meeste elualadele (*naislendur*) ja mehed hakkasid kaasa lööma naistele omistatavatel tegevusaladel (*meesmodell*). *nais-* ja *mees-*esikomponendiga sõnade suurenev kasutuselevõtt on märk muutuvast maailmast: sõnavara

peaesmärk on kaasas käia meid ümbritseva elukorralduse muutusega ning anda keelekasutajale võimalus end täpselt ja adekvaatselt väljendada. Kui *mees*- lõpuliste ja mõnel määral ka *nais*- esikomponendiga sõnade esinemus kinnitab väidet, et mees on keeles kehtestatud normina ja naine normist hälbivana, siis teisalt *nais*- ja *mees*-esikomponendiga sõnade rohkus ja hulga suurenemine viitab ühelt poolt sellele, et sooline eristus on muutunud olulisemaks, samas aga vahe vähenemist (varasematel aastakümnetel üle nelja korra, 1990ndatel umbes kaks korda naiste eritähistuse kasuks) võib tõlgendada viitena suurema poliitilise korrektsuse taotlusele.

KIRJANDUS

- Cameron, Deborah 1999. Lost in Translation: Non-Sexist Language. – Deborah Cameron (ed.) The Feminist Critique of Language. A Reader, London, New York : Routledge, 155–163.
- Clark, Kate 1999. The Linguistics of Blame. Representations of Women in The Sun's Reporting of Crimes of Sexual Violence. – Deborah Cameron (ed.) The Feminist Critique of Language. A Reader, London, New York : Routledge, 183–197
- Goddard, Angela; Patterson Lindsey Mean 2000. Language and Gender. London, New York : Routledge.
- Kaalep, Heiki-Jaan; Muischnek, Kadri 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu : Tartu Ülikool.
- Kennison, S. M.; Trofe, J. L. 2003. Comprehending pronouns: a role for word-specific gender stereotype information. – Journal of Psycholinguistic Research, no. 3.
- Olt, Kerli 2003. Mees ja naine sõnaraamatutes. Bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.
- Pilvre, Barbi 2000. Construction of Gender in the Cover-Column Persoon in the Estonian Weekly Eesti Ekspress. Master's Thesis. Pedagogical University of Tallinn.
- Põldsaar, Raili 2001. Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitlus eesti meedias. – Ariadne Lõng 1–2, 99–106.

AJALEHE JUHTKIRI ÕPETAJANA

Kathy Sarapuu

Tartu Ülikool

Käesolev artikkel käsitleb juhtkirjades avalduvat õpetaja rolli. Artikli eesmärgiks on vaadelda, missuguseid keelelisi vahendeid kasutatakse juhtkirjades õpetuste ja soovitude edastamiseks ning kellele need õpetused on suunatud. Analüüsi aluseks on 90 juhtkirja ajalehtedest Postimees, Eesti Päevaleht ja SL Õhtuleht ajavahemikes 07.10.2002–26.10.2002 ja 03.02.2003–15.02.2003.

Igal tekstil on oma suhtluseesmärk. Juhtkirjade funktsioonideks on nt seletamine, veenmine, hoiatamine, kritiseerimine, õpetamine, ennustamine. Juhtkirjades on ajalehel õigus esitada oma arvamusi, nõudmisi, üleskutseid ja anda lugejale juhiseid kas siis otse või vihjates. Vastavalt teksti eesmärgile valitakse ka keelelised vahendid.

1. Õpetamine ja deontiline modaalsus

Õpetamine on üks tähtsamaid ja selgemini väljenduvaid juhtkirja suhtlusfunktsioone, millega sekkutakse ühiskonna ellu. Õpetamine näitab, et vastav isik või institutsioon on ühiskonnas piisavalt autoriteetne, et soovitusi anda ja kedagi õpetada. Juhtkiri esineb ajalehe või toimetuse nimel, kollektiivne ja institutsionaalne kõneleja aga tugevdab väljendatud seisukohtade autoriteetsust, mis ongi juhtkirjade eesmärgiks. Kirjutaja roll on paratamatult seotud lugeja rolliga. Õpetaja positsioonilt kirjutades konstrueerib autor vastuvõtjale õpetatava, õpilase rolli.

Teksti suhtlusfunktsioon avaldub eelkõige modaalsuse kaudu. Õpetaja roll on keeleliselt seotud deontilise modaalsusega ehk lubatushinnanguga, mille tähendusskaalasse kuuluvad lubatavus,

vajalikkus, kohustuslikkus ja nende eitavad variandid. Halliday (1994) järgi on olemas neli kõneakti, millest kahe puhul vahendatakse teadmisi (väitmine ja küsimine) ja kahe puhul tegevust (nõudmine ja pakkumine). Deontiline modaalsus on seotud tegevuse vahendamisega st nõudmisega.

Deontilist modaalsust on nimetatud ka agendikeskseks (*agent-oriented*) modaalsuseks, kuna modaalhinnang on suunatud agendile. Deontiline modaalsus on tihedalt seotud dünaamilise modaalsusega, kuna tasub esitada ainult selliseid käsked ja keelde, mida agent on võimeline täitma või mitte täitma (autoriteedil on mingid kogemused/teadmised agendi sisemiste omaduste ja situatsiooni muude olude kohta) (Tragel 2001: 103).

Kognitiivses lingvistikas vaadeldakse deontilist modaalsust kui võimaliku takistuse puudumist või olemasolu, takistused võivad olla füüsilised või sotsiaalsed (nt Sweetser). S. Winter (1998: 94) arvab, et kõige olulisem suhtluses on sotsiaalne võim ning modaalsed väljendid peegeldavad sotsiaalseid võimusuhteid. Sotsiaalsete suhete analüüsimisel on olulised kaks aspekti: kellel on kelle üle võim; kes kellega räägib. Need aspektid võivad omavahel kombineeruda neljal eri viisil (Winter 1998: 99):

- 1) kõnelejal on võim ja kuulajat kohustatakse;
- 2) kuulajal on võim ja kõnelejat kohustatakse;
- 3) võim on kellelgi kolmandal ja kõnelejat kohustatakse;
- 4) võim on kellelgi kolmandal ja kuulajat kohustatakse.

Keegi kolmas võib olla reaalne isik või impersonaalne võim. Nendest neljast situatsioonist sõltub, milliseid modaalseid väljendeid kasutatakse.

Deontilist modaalsust võib jagada alaliikideks sõltuvalt väljendite suhtlusfunktsioonist. Näiteks on H. Kangasniemi (1992) toonud välja järgmised liigid:

- 1) normidega seotud väljendid: luba, kohustus, keeld, indifferentsus (kui eitatakse tegevuse kohustust, on tegevus selles suhtes n-ö indifferentne, selle sooritamine sõltub agendist, nt *ei tarvitse*);
- 2) palved – kõneleja asetab ennast madalamale positsioonile kui adressaat, kellel on võimalus palvest keelduda;
- 3) ettepanekud, nõuanded, hoiatused – erinevus palvetest seisneb selles, et soovitatud tegevus on kasulik adressaadi jaoks.

Deontilistes lausetes sisaldub imperatiivsus, mis eeldab ühelt poolt selle allikat, s.o lubajat, vajalikuks pidajat, käskijat, keelajat jne, ja teiselt poolt seda, kelle käitumist mõjutatakse. Hinnangu allikat on nimetatud deontilisuse autoriteediks ja autoriteedi poolt mõjutatavat deontilisuse agendiks. Deontilisuse autoriteet võib olla kõneleja, mõni muu isik või kollektiiv, administratiivne või seadusandlik võim, kuid mõjutavaks autoriteediks võivad olla ka ühiskonna sotsiaalsed normid, kultuur ja agendi enda sisemine veendumus. Lauses jääb sageli deontilisuse autoriteet väljendamata, kuna hinnangu allika märkimine pole oluline. (Uuspõld 1989: 470, EKG 1993: 185)

Ajalehe juhtkirjas esineb deontilisuse autoriteedina ajaleht kui institutsioon. Ka ennast nimetamata on juhtkirja kaudu kõneleva institutsiooni autoriteet ühiskonnas vaikimisi omaksvõetud suhete võrgustikus sellise rollina aktsepteeritav ja enesestmõistetav. Aegajalt peab juhtkirja kirjutaja siiski vajalikuks deontilisuse autoriteeti ka eksplitsiitselt väljendada. Analüüsitud materjalis on hinnangu andjat ehk autoriteeti õpetavas tekstis nimetatud väga harva, vaid 8 korral oli lauses vastava ajalehe nimi – SL Õhtuleht 5 korral, Postimees 2 korral ja Eesti Päevaleht 1 korral. Kui autoriteet on eksplitsioneeritud, esineb ta koos mentaalse verbiga (*leiab*), selle nominaliseeritud vastega (*hinnangul* 3 korda) või ütlemissverbiga (*ütleb*, *kutsub*). Seoses verbiga *tahtma* oli hinnangu andjale viitamisel kasutatud 3 korral mitmuse 1. pöörde lõppu.

Sõnum võib olla suunatud kellele tahes, nii kõneakti osalisele kui sellest väljaspool seisjale või inimestele üldse. Tegemist on sel juhul üldistatud adressaadiga ning agent on lauses väljendamata. Deontilisuse agent on juhtkirjas enamasti vaadeldav selle taustal, kellele juhtkiri on suunatud, keda kirjutaja näeb oma teksti adressaadina, nn ideaallugeja positsioonil. Enamasti võib tekstist välja lugeda, kellele tekst on mõeldud. Vesa Heikkinen (1999) on oma materjalis näiteks eristanud rahvale, poliitikutele ja asjatundjatele suunatud juhtkirju. Üks osa juhtkirjadest on suunatud poliitikutele, neile tehakse etteheiteid ja antakse nõu. Sellistes juhtkirjades samastab ajaleht end keskmise lugejaga, lihtkodanikuga ning vastandab ennast poliitikutele ja ametnikele. Teine osa juhtkirjadest on suunatud kogu rahvale, keda mõjutatakse, õpetatakse või kutsutakse millekski üles. Juhtkiri võib olla adresseeritud ka mõnele konkreetsemalt määratud firmale

või otsustajale, hinnates või õpetades, kuidas adressaat peaks end ühiskonnas positsioneerima.

Teksti vastuvõtjat võib kohustada avalikult või peidetult. Avalik õpetamine seisneb kohustust ja vajalikkust märkivate keeleliste vahendite kasutamises, nt modaalverbid *pidama*, *tulema*. Peidetud õpetamise puhul viidatakse teistele tekstidele, mis on kohustuslikud, nt seadused. (Heikkinen 2002: 43–46)

Õpetavad väljendid ootavad teksti vastuvõtjalt mingit mitte-keelelist reaktsiooni, õpetamisega püütakse juhtida vastuvõtja tegevust. Õpetavate väljendite hulka kuuluvad käsud, nõudmised, keelud, nõuanded, palved ja soovitusel. (Honkanen 2002: 138)

Järgnevalt on vaadeldud, missuguseid keelelisi vahendeid kasutatakse juhtkirjades käskude ja soovitude edastamisel ning kellele on õpetamine suunatud. Analüüsist on välja jäetud käskude refereerimised (nt *Lihtsustatult seletades soovitab SAK panna Eestil põhi-õhu infokiirteede arendamisele*) ja kohustust väljendavate vahendite minevikuvormid (nt *Hoiatavalt pidanuks mõjuma siin-seal ilmunud lehelood otseselt või virtuaalselt ärakasutatud seksilastest*), kuna need ei ole otseselt tegevusele suunatud, vaid kritiseerivad juba tehtut.

Erinevaid suhtlusrolle ei ole alati võimalik eristada, kuna funktsioonid on põimunud. Näiteks võib õpetamises näha kritiseerimist, kuna õpetusi antakse seepärast, et kirjutaja ei ole toimuvaga rahul. Samas võivad ka ühes lauses olla eksplitsiitselt väljendatud erinevad modaalsusliigid ja suhtlusrollid.

2. Õpetamise keelelised vahendid

Deontilist hinnangut väljendavad eesti keeles imperatiiv, jussiiv, modaalverbid, verbipartikkel *las*, mitmesugused verbid, noomenid ja adverbid (EKG 1993: 185–187).

2.1. Imperatiiv ja käsklause

Kõige eksplitsiitsem õpetamise vahend on käskiv kõneviis, mida leidub juhtkirjades aga väga harva (analüüsitud materjalis 5 lauset). Käskiva kõneviisi kasutust püütakse vältida, kuna see on liiga kategooriline ja on tavaliselt otseselt tegevusele suunatud. Käskude ja soovitude andmisel eelistatakse juhtkirjades muid vahendeid. SL Õhtulehes oli seoses valimistega kahel korral kasutatud imperatiivi mitmuse 2. pööret. Nendes lausetes väljendub tugev õpetamine, mis on suunatud kogu rahvale, igale lugejale. Ajaleht annab valijatele otseselt nõu eelseisvateks valimisteks.

- (1) ***Püüdke** enne valimisi meelde tuletada, kelle te eelmine kord valisite ennast volikogus esindama. **Hinnake**, kas elu teie kodukohas on kolme aastaga edasi läinud ning milline on selle juures olnud valitud rahvaesindajate roll. (SLÕL 18.10)*

Kolmel korral kasutati ka imperatiivi mitmuse esimest pööret, kus käsu adressaadiks peetakse kogu (eesti) rahvast.

- (2) ***Tundkem** uhkust! (PM 14.02)*
- (3) *Halvim, mis võib juhtuda, on siinkohal parastavalt naabri üle irvitamine: **meenutagem**, et ka meil üritas end kunagi õhkida enesetaputerrorist. (PM 14.10)*
- (4) *Kuid **mööngem**, et klaasjääga teedelt ridamisi kraavi vajuvad bussid on sügavalt ebanormaalne nähtus. (SLÕL 05.02)*

Mitmuse esimese pöörde kasutamisega kaasab kirjutaja deontilisuse agendina ka iseenda. Lause (2) puhul on tegu pigem üleskutsega, mis on oma stiililt pidulik. Lausetes (3) ja (4) pöördutakse imperatiivi vormis verbiga lugeja poole. Verbi *meenutama* tähenduses peitub vihje sellele, et lugeja on vastavast sündmusest eelnevalt teadlik (Fowler 1991: 219). Kirjutaja viitab sellega rahva ühisele mälule. Kuigi tegemist on lugeja poole pöördumisega, kirjeldab verb pigem kirjutaja tegevust. Ükski neist verbidest, mis esinevad

imperatiivis, ei ole materiaalsele tegevusele suunatud, vaid väljendavad mentaalset protsessi. Selline verbivalik pehmendab imperatiiviga edastatud käsku, direktiivsus ei ole nii tugev. Näites (3) väljendub õpetamine ka lause esimeses pooles, kus on kasutatud ülivõrdes negatiivset hinnangut tähistavat adjektiivi *halb*, millega viidatakse sellele, et nii ei tohiks teha.

Tavaliselt kasutatakse eesti keeles imperatiivi mitmuse 1. pöörde asemel indikatiivi 1. pöörde mitmusest. *gem-/kem-*vormi kasutatakse aga peamiselt siis, kui tahetakse rõhutada kõneleja/kirjutaja rolli verbiga väljendatud tegevuses, samas kutsutakse kuulajat ühinema selle tegevusega (Erelt, Metslang 2004: 164).

Vaadeldud materjalis esines käskiv kõneviis kõigis näidetes jaatavas vormis, keelde ei olnud imperatiiviga edastatud. Kahel korral oli õpetamine väljendatud käsklausega, milles verb on *ma-*infinitiivis:

(5) *Postimees ütleb: kõik valima!* (PM 19.10)

(6) *Sel pühapäeval kõik valima!* (SLÕL 15.10)

2.2. Modaalverbid

Kõige sagedamini kasutatakse juhtkirjades õpetamiseks erinevaid modaalverbe indikatiivis või konditsionaalis. Imperatiivi asemel modaliseeritud väitlauseid kasutades saab vältida otsest direktiivsust ning viidet käsu adressaadile (Metslang 2004: 250). Lause näitab sel juhul, et viidatud tegevuse toimumine oleks vajalik, soovitav või hea.

Kokku leidis 87 modaalverbikonstruktsiooni. Kõige tavalisemad õpetamiseks kasutatavad modaalverbid on *pidama* (39 korda) ja *tulema* (28 korda). Teisi modaalverbe leidis märksa vähem: *tasuma* (8 korda), *maksma* (1 kord), *tohtima* (3 korda) ja *võima* (8 korda). *Pidama* ja *tulema* väljendavad tugevamat kohustuslikkust, teised modaalverbid väljendavad vajalikkust ja soovitavust. Selleks et õpetamine ei oleks liiga kategooriline, kasutatakse modaalverbe tihti peale tingivas kõneviisis. Nii on vormiliselt tegemist pigem soovitude ja ettepanekute kui käskudega.

Modaalverbid indikatiivis. Modaalverbe kasutatakse õpetamisel siiski indikatiivis rohkem kui konditsionaalis (58 korral indikatiivis ja 29 korral konditsionaalis). Ülevaate erinevate modaalverbide kasutusest eri kõneviisides annab järgnev tabel:

Modaalverb	Indikatiiv		Konditsionaal	
	Jaatus	Eitus	Jaatus	Eitus
pidama	28	–	10	1
tulema	23	–	5	–
tasuma	3	1	4	–
maksma	–	1	–	–
tohtima	–	2	–	1
võima	–	–	8	–

Enamik kohustust märkivatest modaalverbidest esines sagedamini indikatiivis, *tasuma* esines aga võrdselt nii indikatiivis kui ka konditsionaalis. Erinev on aga modaalverbi *võima* kasutus: kõik õpetavad laused olid konditsionaalis.

Eitavaid lauseid leidis indikatiivis olevate modaalverbide puhul väga vähe, vaid neli lauset. Sellest järeldub, et keelde edastatakse juhtkirjades suhteliselt harva. Eitust on kasutatud ainult verbide *tohtima* (2 korda), *maksma* ja *tasuma* puhul, kusjuures modaalverbi *tohtima* ongi juhtkirjades kasutatud ainult keelu edasiandmiseks. J. Sang (1983: 125) on eituse uurimisel leidnud, et *maksma* ja *tasuma* esinevad eesti keeles sagedamini eitavas lauses, s.t on negope-taalsed. Juhtkirjades esines aga *tasuma* enamasti jaatavas kõnes, *maksma* puhul aga ei saa teha eituse-jaatuse osas järeldusi, kuna vastav verb esines analüüsitud materjalis vaid üks kord.

- (7) *Riigikogu peab ka mõistma, et antud küsimuses on kiirustamine voorus.* (EPL 07.10)
- (8) *Toompealaste eluasemepettuse taustal tuleb kaaluda erakondade rahastamist vaid riigieelarve kaudu.* (SLÕL 08.10)
- (9) *Eesti poliitikutel tasub aga silmas pidada, et Vene-poliitikas viib sihile rahulik enesele truuks jäämine.* (PM 11.02)

- (10) *Tänuikkus NATO vihmavarju alla pääsemise eest ei tohi muutuda allaheitlikkuseks ega oma nina kaotuseks, riigisisest otsustusprotsessist loobumisest rääkimata. (SLÕL 10.02)*
- (11) *Ja ei maksa end petta lausega, et valimiste eel on tõde rahva kätes. (SLÕL 03.02)*
- (12) *Kahtlemata tähendab järelevalveraporti avaldamine 6 kuud enne liitumist, et Eestil nagu teistelgi kandidaatmaadel, ei tasu käsi rüppe lasta. (PM 10.10)*

Verbide *tulema* ja *pidama* tähendus on sarnane. Võrreldes *pidama*-tarindiga reguleerivad *tulema*-tarindi kasutust teatud piirangud (nt agent ei saa olla tavaliselt elutu, ei saa kasutada eksistentsiaalse sisuga lausetes) (Penjam 2005: 35). Näiteks oli P. Penjami (2005: 117) uurimuse andmetel 1990ndate ajakirjandustekstides modaalse *tulema*-tarindi puhul agent väljendatud 11,6% lausetest. K. Mandra (2005) on analüüsinud deontilist modaalsust väljendavaid verbe poliitikute arvamuskirjeldustes ja leidnud, et *pidama* puhul on agent enamasti olemas, *tulema* puhul mitte. Modaalverbi *tulema* suurt osakaalu juhtkirjades on T. Nurmi (1991: 735) põhjendanud sellega, et *tuleb* tundub mingil määral ametlikuna ja sobib juhtkirjade keelde ka selle poolest, et selles on iseenesest midagi tulevikule viitavat. Üldiselt vaadatakse juhtkirjades tulevikku: mida edaspidi tuleb või tuleks teha.

Modaalverbid konditsionaalis. Konditsionaali kasutatakse direktiivsuse pehmendamiseks. Konditsionaal annab soovitusele tagasihoidlikkuse ja ebakindluse varjundi. Enamasti on laused jaatavad. Eitust on kasutatud modaalverbide *pidama* (1 lause) ja *tohtima* (1 lause) puhul. K. ja R. Pajusalu (2004: 264) seovad konditsionaali kasutuse viisakusteooriga: konditsionaali funktsiooniks on vähendada ettepaneku pealetükkivust ja viidata kõneleja ebakindlusele. Nende uurimuse andmetel on enamasti konditsionaalivormis ettepanekud impersonaalsed, lauses ei ole öeldud, kes peaks tegevuse sooritama. Kõneleja soovib, et sündmus toimuks tulevikus.

- (13) *Vaata Maaailma kursuste kasulikkuses pole seega kahtlust, aga tuleks hakata aktiivsemalt otsima lahendusi probleemile, et raudvara puudumise tõttu ei jää ca 40% kursuste läbijatest internetikasutajaks.* (EPL 15.10)
- (14) *Mõtlema peaks aga, miks firmad teevad annetusi ning kui partei raha vastu võtab, siis kuidas see annetus partei edasist tegevust mõjutab.* (SLÕL 08.10)
- (15) *Seepärast võiksid nii ärijuhid kui poliitikud ühiskonnasjade korraldamisel tõsiselt võtta eespool nimetatud konverentsi peaesineja Margaret Wheatley manitsust, et väga tugev konkureerimine ei too edu, sest looduses domineerivad üksteist toetavad suhted.* (EPL 14.10)
- (16) *Teiseks tasuks mõelda ka võimalikele globaalsetele arengutele põllumajanduse vallas.* (EPL 08.10)
- (17) *Seda ei tohiks nüüd, aastal 2003, küll kuidagi unustada.* (PM 07.02)
- (18) *Jah, kaasaegset kunsti tarbivad Eestis vähesed, kuid seda seika ei peaks eelarvepoliitikaga kinnistama vaid hoopis häbenema.* (EPL 10.10)

Agendi olemasolu lauses. 87st modaalverbiga lausest esines agent 39 lauses. Agent oli olemas järgmiste modaalverbide puhul: *pidama* (25 lauset), *võima* (8 lauset), *tasuma* (5 lauset) ja *tohtima* (1 lause). *Võima* puhul oli agent esitatud kõigis lausetes. Indikatiivi ja konditsionaali seost agendi olemasoluga saab vaadelda ainult verbide *pidama* ja *tasuma* puhul. *Tasuma* puhul ei ole agendi esinemises erinevust: agent oli olemas 3 korral konditsionaalis ja 2 korral indikatiivis. *Pidama* puhul saab aga öelda, et kui modaalverb esineb konditsionaalivormis, on agent enamasti lauses väljendatud (9 lauses 11st). Indikatiivi puhul oli agendita ja agendiga lauseid enam-vähem võrdselt. Lauses agendi olemasolu vaadeldes, tuleb selgelt esile modaalverbide *pidama* ja *tulema* kasutuserinevus – *tulema* puhul ei olnud üheski lauses agendi eksplitseeritud.

2.3. Muud leksikaalsed vahendid

Õpetamise funktsiooni saab lisaks modaalverbidele edasi anda ka teiste leksikaalsete vahenditega. Vaadeldud juhtkirjades on kohustatuse väljendamiseks kasutatud nelja adjektiivi koos *olema*-verbiga: *lubamatu*, *mõistlik*, *vajalik*, *ebaõiglane*. Näidetes (21) ja (22) on verb tingivas kõneviisis, mis jällegi pehmendab õpetamist. 2 lauses on väljendatud adjektiiviga käsku ja 2 lauses keeldu. Adjektiivide puhul on keelu edastamiseks kasutatud leksikaalset eitust, näiteks *lubamatu*, *ebaõiglane*.

- (19) *SL Õhtulehe hinnangul on lubamatu, et võrreldes sõiduautodega tehakse liiklusohutuse alal mõõndusi transpordifirmadele, eriti neile, kes tegelevad reisijateveoga. (SLÕL 05.02)*
- (20) *Et vabatahtlikult keegi iseenda õigusi piirama ei hakka, siis on vajalik sama range ja reglementeeritud aruandluse rakendamine kui see, millega riik puistab erafirmade raamatupidamisi. (SLÕL 13.10)*
- (21) *Postimehe hinnangul oleks NATO-l mõistlik palve täita ja Türgi kaitsmist kavandama hakata. (PM 12.02)*
- (22) *Riiklikku arengukava ajaperspektiivi arvestades (2003–2006 ehk kõigest kolm aastat) oleks ebaõiglane rahandusministeeriumi lähenemine täiesti maha teha. (EPL 26.10)*

Ühel korral esinesid õpetamisel adverbid *tarvis* ja *vaja*.

- (23) *Kui sündmuste kaasaegsed on areenilt lahkunud, läheb mineviku mõistmiseks tarvis uusi ja hoopis teistsuguseid müüte. (PM 24.10)*
- (24) *Rohkem on vaja ja paremat, et armastus kasvaks. (EPL 24.10)*

Substantiividest kasutati kohustamisel sõnu *mõte* koos eitusega (*pole mõtet*) ja aeg ühendites *on ülim aeg* ja *on viimane aeg*.

- (25) *Otsese vajaduseta pole mõtet lihtsalt varasema lubatud kuupäeva pärast kumme vahetama tormata.* (PM 11.10)
- (26) *Kirjanike Liidul näibki olevat ülim aeg selgusele jõuda, kas jätkata edukalt toime tuleva kutseühinguna pisut esoteerilist klubielu või tõusta taas tribüünile.* (PM 08.10)
- (27) *Uuringust vaatab vastu totaalne ebavõrdsus, mille vähendamisega on viimane aeg pihta hakata.* (EPL 12.10)

Näites (26) esineb ka episteemilist modaalsust märkiv modaalverb *näima*, mis annab õpetamisele pehmema tooni.

Lisaks modaalverbidele võivad deontilist tähendust sisaldada ka muud verbid, nt *kohustama*, *vajama*, *kõlbama*, *kutsuma* (2 korda).

- (28) *Selleks kohustab meid ka demokraatia põhimõte.* (PM 19.10)
- (29) *Just selle pärast ei kõlba poliitikat kujundavatel aruteludel kulutada aega eeskujude importimisele, Eesti poliitika reeglid ei saa olla automaatselt head või halvad seetõttu, et naabritel on nii.* (EPL 21.10)
- (30) *SL Õhtuleht kutsub kõiki 20. oktoobril valima.* (SLÕL 15.10)
- (31) *Teadus aga vajab raha ilmtingimata!* (PM 03.02)

Õpetamise hulka võib lugeda ka soovid. F. R. Palmeri (2001: 13) järgi väljendavad soovid suhtumist propositsiooni, mille tegelik staatus ei ole teada või mis viitavad mittetegelikele olukordadele. Soovid on osaliselt deontilised ja osaliselt episteemilised. H. Kangasniemi (1992: 269) aga eristab eraldi modaalsuseliigina *volitives*, mis sisaldavad erinevaid soovide ja lootuste väljendusi. Mõnesid neist võib pidada varjatud direktiivideks, mis on otseste käskude kõhklevamad variandid.

Juhtkirjades on soovitamiseks kasutatud verbi *tahtma*. H. Metslangi (2004: 252) järgi väljendab kõneleja performatiivlausega oma tahet, soovi, lootust, arvamust, mis näitab, et käsu saajalt oodatakse selle täitmist. Kõik laused verbiga *tahtma* ei ole aga otseselt tege-

vusele suunatud, vaid näitavad ainult kirjutaja arvamust. Piiri soovitus ja soovi vahele ei ole alati võimalik tõmmata. Kokku leidis juhtkirjades 7 lauset verbiga *tahtma*. Soovitus on verbi *tahtma* puhul väljendatud otse pealause verbiga, soovitus sisu aga kõrvallause tingiva kõneviisiga. Pealause verb võib olla nii indikatiivis kui ka konditsionaalis. Konditsionaalivormis olev tahtväljendusverb annab soovitusle tagasihoidlikuma varjundi.

(32) *Tahame, et kõik erakonnad oleksid tulusid ja toetajaid avalikustades avameelsed.* (SLÕL 09.10)

(33) *SL Õhtuleht tahaks, et riigi rahakotti säästev roheline mõtlemine leviks meie riigiasutustes laiemalt.* (SLÕL 13.02)

Õpetaja rolli ei saa alati seostada konkreetsete keelevahenditega. Tihti peale tuleb õpetamine välja suuremast tekstiosast (nt lõigust) mitmete hinnanguliste sõnade koosmõjust. Näiteks järgnevas näites õpetatakse rahvast, kirjeldades lihtsalt sündmusi, mille suhtes ajaleht on kriitiliselt meelestatud. Õpetamine seisneb viimases lauses, milles näidatakse, mis juhtub, kui rahvas oma käitumist ei muuda.

(34) *Nagu äsjased valimised näitasid, toimib võimu ja rahva suhetes lumepalliefekt. Mida rohkem silmakirjalikke vaatamänge, seda rohkem hääli; mida rohkem hääli, seda rohkem võimu ja raha vaatamängudeks. Lõpptulemus on igal juhul üks: kuni rahvas ei hooli võimust, ei hooli võim millestki peale iseenda.* (PM 23.10)

Mõnikord esitab kirjutaja argumente, selgitusi ja õigustusi, miks adressaat peaks midagi tegema. Sellega pehmendatakse käsku. Põhjendusi võib olla kahte tüüpi: 1) soovitatav tegu on mingi teise olukorra tagajärg (sidesõnadega *sest, kuna*); 2) soovitatava tegevusega jõutakse mingi teise olukorrani (*selleks et*). (Kangasniemi 1992: 144–146)

- (35) *Selleks, et rahasumma ei muutuks, tuleks muuta palgaga seotud maksude määrasid ning arvestuspõhimõtteid.* (EPL 23.10)

Lauses võib olla ka muid modaalseid sõnu, mis muudavad käsu tugevamaks või pehmemaks. Lauses (36) intensiivistab käsku paratamatusadverb, näites (37) pehmendab modaalverb *ehk* soovitus.

- (36) *See tuleb tingimusteta hukka mõista.* (PM 25.10)
 (37) *Alustada tuleb ehk päris algusest – näiteks asutavast kogust, nagu Afganistanis. Appi tuleks kutsuda lääne-riike, keda tshetsheenid usaldavad rohkem kui Venemaad.* (PM 25.10)

3. Õpetamise adressaat

Nii nagu Heikkinen on jaganud juhtkirju rahvale, poliitikutele ja asjatundjatele suunatuteks, võib ka Eesti juhtkirjade analüüsimisel eristada kolm rühma, keda ajaleht püüab õpetada, kes on modaalus-analüüsi terminites n-õ deontilisuse agendiks. Õpetamise adressaadi liigitamisel on lisaks sisulisele jaotusele kasutatud ka vormilist jaotust.

Poliitikud/otsustajad. Juhtkirja õpetused on enamasti suunatud poliitikutele või otsuste tegijatele. Ajaleht annab poliitikutele nõu, mida nad peaks rahva heaolu nimel tegema. Õpetamise adressaat on lauses otseselt nimetatud 20 korral (kas institutsiooni, kollektiivi või konkreetsete poliitikutena). Käsu adressaadile viitamisel on kasutatud mitmest 5 korral (adressaat on esitatud homogeense rühmana, nt *poliitikud, mõõdukad, Tallinna juhid*) ja kollektiivsubstantiivi 11 korral (nt *Eesti, Riigikogu, riik, sotsiaalministeerium*). Konkreetseid üksikisikuid oli õpetamisel mainitud 3 korral (nii ametinimetuse kaudu nt *president* kui ka nimeliselt nt *Siiri Oviir*). Ühes lauses oli kasutatud ka mitmuse 1. pööret.

- (38) Eesti linnade, eriti Tallinna juhid **peaksid** kindlasti neisse valdadesse koolitusele minema, et selgeks saada, kuidas sõnade asemel tegusid teha. (EPL 12.10)
- (39) Et mitu asjatundjat nimetas eduaruannet väga palju ette vaatavaks, **tasuks** Eestilgi hakata mõtlema, mis saab pärast liitumiskõneluste lõppu. (PM 10.10)
- (40) Siiri Oviir ja Hannes Danilov **peavad** vaatamata tekkinud kohtuvaidlusele leidma töötavad lahendused – kõik, kes soodusretsepti vajavad, peavad selle ka saama. (PM 05.02)
- (41) **Peame** arvestama metsarahva tagasihoidlikkust ja rahusoove, seisuste puudumist. (EPL 21.10)

Kui deontilisuse agendiks on riigi nimi, siis tähendab see üldjuhul vastava riigi valitsust. Valitsejarühmade esitamine kollektiivsubstantiivina jätab mulje rühmast kui homogeensest tervikust, mis tegutseb nagu üksikindiviid (Kukk 2001: 149). *Eesti* ja mitm 1. isiku kasutamisel luuakse mulje Valitsejate ja rahva ühtsusest, samas hajub vastutus kõigi ja seega eikellegi vahel (Kukk 2001: 150).

Tihti peale ei ole agenti lauses otseselt nimetatud, kuid see tuleb tekstist välja (nt on eelnevalt nimetatud). Näites (42) antakse nõu palgaga seotud maksude määrade kohta, mis on iseenesest mõistetavalt suunatud poliitikutele, sest peale riigikogu ja valitsuse pole kellelgi võimalust esitatud soovitusi täita:

- (42) *Selleks, et rahasumma ei muutuks, tuleks muuta palgaga seotud maksude määrasid ning arvestuspõhimõtteid.* (EPL 23.10)

Ühes lauses oli kasutatud umbisikulist tegumoodi otsustajatest rääkides. Lause sisaldab ka kriitikat, väljendab ajalehe negatiivset suhtumist, et niimoodi tehakse.

- (43) *SL Õhtulehe hinnangul on lubamatu, et võrreldes sõidutautodega tehakse liiklusohutuse alal mööndusi transpordifirmadele, eriti neile, kes tegelevad reisisjateveoga.* (SLÕL 05.02)

Rahvas. Teine osa õpetustest on üldisikulisel, suunatud meile kõigile, kogu rahvale. Erinevalt poliitikutele suunatud juhtkirjadest pole rahvale suunatud juhtkirjades deontilisuse agenti tavaliselt konkretiseeritud. Nt lauses (44) õpetatakse valijat, kellele oma hääle anda, kuigi adressaati ei ole otseselt väljendatud.

- (44) *Eelistada tuleb neid inimesi ja erakondi, kes orienteeruvad kohaliku elu korraldamisele. Eelistada tuleb tegelikke poliitiku, mitte «parteibroilereid», kes lähivad üksnes oma erakonnale hääli korjama ning kellest pole lootagi otsustajat ja vastutajat valla või linna käekäigu eest. Peab teadma, et ükski minister ei loobu oma valitsusse valituna oma ametist.* (PM 19.10)

Viies lauses on eksplitsiitselt väljendatud ka käsu adressaat. Kahel korral on õpetus suunatud mingile konkreetsemale rühmale lugejaskonnast, kasutades selleks mitmust. Ühel korral oli kogu rahvale suunatud õpetuse puhul kasutatud pronoomenit *meie* ja kahel korral *kõik*:

- (45) *Kui enne kõike linnas sõitvad autojuhid peaksid otsustama pigem lamellkummide kasuks, siis rohkem maal liikuvatele juhtidele on naelrehvid kindlasti parem võimalus.* (PM 11.10)
- (46) *Selleks kohustab meid ka demokraatia põhimõte.* (PM 19.10)
- (47) *Sel pühapäeval kõik valima!* (SLÕL 15.10)

Erinevad spetsialistid/organisatsioonid. Erinevatele spetsialistidele, organisatsioonidele suunatud õpetusi oli 8. Sellisel juhul on alati tekstis nimetatud see, keda õpetatakse.

- (48) *Headele külastajatele tasuks mõelda ka jalgpalliliidul.* (EPL 18.10)

Lisaks otsestele õpetustele leidub juhtkirjades ka selliseid soovitusi ja nõuandmisi, mis vormiliselt on küll õpetused, aga lugejal on raske

näha, kuidas deontilisuse autoriteet saaks deontilisuse agenti mõjutada. Sellised pöördumised on tõlgendatavad pigem lehe arvamuse avaldusena, et niimoodi peaks olema. Selliseid soovitusi antakse siis, kui sündmused toimuvad väljaspool Eestit ning ajaleht ei saa oma soovitustega sündmuste käiku mõjutada.

- (49) *Armee peaks tsiviilelanikke kaitsma, suhtuma neisse kui Vene kodanikesse, mida nad ju ongi.* (PM 25.10)

Elutu subjekt. Seitsmel korral oli agendiks elutu subjekt. Kuna elutu subjekt ei saa olla deontilisuse agendiks, siis on tegemist korraldusega, milles adressaati ei ole väljendatud (Uuspõld 1989: 474). Kuid see, kellele käsk tegelikult on suunatud, ilmneb ikkagi kontekstist. Järgnevas näites on sellisena tõlgendatav muuseumi juhtkond või keegi, kes muuseumi arengu eest vastutab. Ajaleht ei pea seda otseselt teadma, õpetus on pigem soovitatava olukorra kirjeldus.

- (50) Muuseumi tehniline sisseseade ja oskusteave peavad võimaldama tutvumist kogu maailma kunstiga. (EPL 10.10)

Kokkuvõtteks

Õpetamine on üks tavalisemaid juhtkirjade suhtluseesmärke. Juhtkirjades antakse nõu poliitikutele, erinevatele organisatsioonidele/spetsialistidele ja ka tavalisele lugejale. Õpetamisega püütakse mõjutada inimeste mõtlemist ja käitumist. Kõige sagedamini on ajalehe õpetused suunatud poliitikutele.

Keelelistest vahenditest kasutatakse õpetaja rolli kujundamisel imperatiivi, modaalverbe ja muid leksikaalseid vahendeid. Kõige tavalisem õpetamisvahend neist on modaalverb. Imperatiivi kasutus püütakse vältida, kuna see on liiga kategooriline. Enamasti on õpetavad laused jaatavas kõnes, keelde leidis väga vähe. Soovitude pehmendamiseks on kasutatud tingivat kõneviisi ja modaalseid adverbe. Samuti annab õpetamisele tagasihoidlikuma varjundi see, kui lauses on esitatud põhjendusi/selgitusi, miks nii peaks toimima.

Deontilisuse autoriteeti tavaliselt lauses ei nimetata, kuna see on iseenesestmõistetav. Mõnikord oli aga oma arvamuse rõhutamiseks kasutatud vastava ajalehe nime. Kokku leidis vaadeldud juhtkirjades 115 lauset, kus õpetamise funktsiooni väljendamiseks oli kasutatud eksplitsiitset väljendusvahendit. Neist ainult 40 lauses oli olemas ka agent, mis näitab seda, et juhtkiri esitab soovitusi ebamääraselt ja ebaisikuliselt. T. Nurmi (1991) on leidnud, et selline nähtus on ülemaailmne, et kedagi juhtkirjades otseselt ei kästa.

KIRJANDUS

- EKG 1993** = Erelt, M., R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Erelt, Mati; Helle Metslang 2004.** Grammar and Pragmatics: Changes in the Paradigm of the Estonian Imperative. – *Linguistica Uralica*, 3, 161–178.
- Fowler, Roger 1991.** Language in the News: discourse and ideology in the press. London: Routledge.
- Halliday, M. A. K. 1994.** An introduction to functional grammar. London: Arnold.
- Heikkinen, Vesa 1999.** Ideologinen merkitys kriittisen tekstin tutkimuksen teoriassa ja käytännössä. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 728.) Helsinki: SKS.
- Heikkinen, Vesa 2002.** Tietoa tuotteesta, jolla on visio, imago ja profiili. Millainen teksti on kunnan viestintästrategia? – V. Heikkinen (toim). Virkapukuinen kieli. Helsinki: SKS. 28–52.
- Honkanen, Suvi 2002.** Päämäärien valtakunta. Välttämättömyys ja toiminta viraston ohjailevissa kirjeissä. – V. Heikkinen (toim). Virkapukuinen kieli. Helsinki: SKS. 137–156.
- Kangasniemi, Heikki 1992.** Modal expressions in Finnish. *Studia Fennica. Linguistica* 2. Helsinki: SKS.
- Kukk, Inga 2001.** Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides – kriitiline tekstianalüüs. – R. Kasik (toim). Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu. 146–165.
- Mandra, Katrin 2005.** Deontiline modaalsus poliitikute aramusartiklites. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

- Metslang, Helle 2004.** Imperative and Related Matters in Everyday Estonian – *Linguistica Uralica* 4, 243–256.
- Nurmi, Timo 1991.** Nessessiivkonstruktsiooni kasutamine eesti ajalehtede juhtkirjades. – *Keel ja Kirjandus* 12, 732–742.
- Pajusalu, Renate; Karl Pajusalu 2004.** The Conditional in Everyday Estonian: Its Forms and Functions – *Linguistica Uralica* 4, 257–269.
- Palmer, F. R. 2001.** Mood and Modality. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penjam, Pille 2005.** *tulema*-verbi leksikaalsest ja grammatilisest kasutusest ning modaalse funktsiooni kujunemisest eesti kirjakeeles 17.–20. sajandil. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Sang, Joel 1983.** Eitus eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Sweetser, Eve 1990.** From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tragel, Ilona 2001.** Eesti *saama* ja *võima* ning soome *saada* ja *voida*. – *Keel ja Kirjandus* 2, 99–110.
- Uuspõld, Ellen 1989.** Modaalsusest ja modaalsest predikaadist eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 8, 468–477.
- Winter, Simon 1998.** Expectations and linguistic meaning. Lund.

TARTU ÜLIKOOLI

EESTI KEELE ÕPPETOOLI TOIMETISED

1. *Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost*. Toim. Jaak Peebo. 1995
2. Mati Ereht, Tiiu Ereht, *Eesti-soome keeleteaduse sõnastik*. Teine, täiendatud trükk. 1995
3. Reet Kasik, *Eesti keele sõnatuletus*. 1996.
4. *Estonian: Typological Studies I*. Ed. by Mati Ereht. 1996
5. Jaak Peebo, *Eesti keele muutkonnad*. 1997.
6. Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. 1997.
7. *Pühendusteos Huno Rätsepale*. 28.12.1997. 1997.
8. *Estonian: Typological Studies II*. Ed. by Mati Ereht. 1997
9. *Väliseestlaste keelest*. 1998.
10. Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. 1998.
11. *Estonian: Typological Studies III*. Ed. by Mati Ereht. 1999.
12. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop, *Georg Mülleri jutluste sõnastik*. 2000.
13. Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva, *Võru vokaalid I*. 2000.
14. *Estonian: Typological Studies IV* Ed. by Mati Ereht. 2000.
15. *Julius Mägiste 100. 19.12.1900–11.03.1978*. Koost Valve-Liivi Kingisepp. 2000.
16. *Eesti keele allkeeled*. Toim. Tiit Hennoste. 2000.
17. *Keele kannul. Pühendusteos Mati Erehti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001*. Koost. ja toim. Reet Kasik. 2001.
18. *Estonian: Typological Studies V* Ed. by Mati Ereht. 2001.
19. *Lähivertailuja 12. Soome-eesti kontrastiivseminar 30.5 – 1.6.2001 Käärikul*. Toim. Reet Kasik. 2002.
20. Ferdinand Johann Wiedemann, *Versuch ueber den Werro-hstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest*. 2002.

21. Kristel Kikas, *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?*. Toim. Valve-Liivi Kingisepp. 2002.
22. Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop, Joachim Rossihniuse *kirikumanuaalide leksika*. 2002.
23. *Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist*. Toim. Reet Kasik. 2002.
24. *Vana kirjakeel ühendab*. Toim. Valve-Liivi Kingisepp. 2003.
25. *200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Juubelikogumik*. 2003.
26. *Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte*. Toim. Reet Kasik. 2003.
27. *Lõunaeesti häälikud II*. Toim. Karl Pajusalu ja Pire Teras
28. *Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs*. Toim. Reet Kasik. 2004.
29. *Tekstid ja taustad IV Tekstiliigivaatlusi*. Toim. Reet Kasik. 2005.

ISSN 1406-0183
ISBN 9949-11-211-7